२१५९

No. २१५९

Title वासिष्ठ संग्रह - चन्द्रिका सहित तस्य उत्पत्ति प्रकरणम्

Author श्रीगंगाधर: आत्मसुख:

Extent ५९ Age ०

Subject वेदान्त शास्त्रं

वासिष्ठसंग्रहस्य वासिष्ठचन्द्रिकासहितस्य
उत्पत्तिप्रकरणम्

२१५९

2159

46 to 105

Fo = 60

105
45
60

श्रीराम ॥ इत्यत्याख्ये व्यवहारेण वाख्याने विराजिते आद्यमाकाशजाख्यानं लीलाख्यानमतः परम् ॥ कर्कट्याः ऐन्दवानां च हारीमेन्दुस्य च क्रमात् ॥ आख्यानान्यथावित्तस्य शाद्
वालत्वस्य सत्तमम् ॥ ततः साम्बरिकाख्यानं ततो लवणभूभृतः ॥ आख्यानं स तत्र भूमीनावर्तिनं यत्र शोभनम् ॥ ते षडाख्याने षट्प्रदेशाः संक्षेपाद्योच्यमुच्यते ॥ पूर्वं चक्रनाम्ना हन्त मत्त

॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ मुमुक्षुव्यवहारोऽयं मयाते परिकीर्तितः ॥ अथेयं जागती श्रीमन्नुत्पत्तिः परिकीर्त्यते ॥ ॥

रामादिकर्तृव्यवस्थोपेतो मनननिदिध्यासनांगकः ॥ भावाल्लक्षणो व्यवहारो मुमु
क्षोर् च क्रनाम्ना तात्पर्यमाह मुमुक्षुव्यवहार इति ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि श्रुत्युक्तः ॥ ॥ ॥
क्षुव्यवहार इत्युच्यते ॥ जागती जगत्सम्बन्धिनी ॥ गगनाङ्गं गंधर्वनगरोत्पत्तिरिव अधिष्ठानाद्ज्ञातब्रह्मणो जगदुत्पत्तिर्नाम भीयत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥
॥४६॥
46

मुमुक्षुणा द्रष्टव्ये ब्रह्मात्मतत्त्वे पूर्वं प्रतिपादितप्रत्यक्षादिप्रमाणप्रकाशितप्रपंचसत्यतामंकापातस्य पूरिपूर्णातिशंकायां तस्य परिहानाय प्रपंचस्य कानामपरमात्मव्यतिरे
केणासत्त्वं प्रतिपादयितुं तस्मात्कर्त्रीति॥ पश्चाद्गणनीयेत्यभिप्रेतजीवस्वरूपेवादिविप्रतिपत्ते॥ स्वाभिमतजीवस्वरूपकथनपूर्वकं तस्याब्रह्मत्वे क्रमात्॥ अनुभूतेरित्यादि
नासप्तम्यामिदंत्यत्नो न यं येन॥ अथवा एकात्म्यविज्ञानात्मिद्धतो मुमुक्षोरत्र देवपूर्वं प्रतिपादनीयं तत्पूर्वतया सर्वहि॥ पश्चाद्गणनीयेत्यभिप्रेतभ्रमसाया॥ प्रागेव तत्सा
क्षितया प्रकाशमानेन साक्षिप्रमाणमिति प्रसिद्धेनापरोक्षचैतन्यात्मकेन जीवेन तद्विरुद्धस्य परोक्षस्य ब्रह्मण एकत्वं न संभवतीत्याशंक्य तस्याप्यपरोक्षचैतन्यात्मतां दर्शि
मुत्पगे क्रमात्॥ अथवा मुमुक्षुजिज्ञासितजीवपरमात्मैक्यमनभिधाय जिज्ञासितजगदुत्पत्तिपरिकीर्तन प्रतिज्ञानुपपन्नेत्याशंक्याह॥ अनुभूतेरिति॥ इह व्यवहारभूमा
वनुभूतिवेदनप्रतिपत्तिशब्दाभिहिता परोक्षचैतन्यस्य पर्यायाभिधामनतिक्रम्यानुभूतिः॥ प्रत्यक्षं वेदनं प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिः॥ प्रत्यगात्मेति प्रत्यक्षं नाम तत्र नाम प्रत्येकं वा

॥ ॥ अनुभूतेर्वेदनस्य प्रतिपत्तेर्यथाभिधः॥ प्रत्यगात्मेति नाम्नैकः कृतजीवः स एव नः॥ ॥

दिभिः स्वाभिमतविशेषप्रत्यक्षोपपूर्वक कृतं स एव नोऽस्माकमोपनिषदानां जीवः॥ तथा च महाश्चितकी॥ अनुभूतिर्वेदनं विज्ञप्तिपत्तिरितीरिता॥ चैतन्यमपरोक्षं तज्जीवशब्दवा
च्यमितीति॥ एतेन वादिभिरन्यथा तत्कल्पितजीवस्वरूपमपास्तम्॥ ब्रह्मपक्षेत्वयं श्लोक एवं व्याख्येयः॥ अनुभूतिशब्देन बुद्ध्युच्यते॥ वेदनप्रतिपत्तिभ्यां न देवाविशिष्यते॥ वेदनमिति॥
शब्दापरोक्षज्ञानमुच्यते॥ प्रतिपत्तिरिति लोकिकं प्रत्यक्षमत्तावाक्यजनितास्य नाम हन्सान्नाब्रह्मैवापरोक्षज्ञान शब्देन निर्गम भवति॥ वस्तुतादिजनिता नाम हन्सारुद्रमदेव॥
लोकप्रत्यक्षव्यते॥ वेदनप्रतिपत्त्याभिधाय॥ अनुभूतब्रह्मणो यथाभिधमभिधान्तत्पर्यायमनतिक्रम्य हमोक्षशास्त्रे प्रत्यगात्मेति नामकृतं पतित्वमित्यर्थः॥ अपरोक्षादपरोक्ष
वस्तुज्ञेत्रमिति हि प्रत्यक्षपर्यायाणां प्रतिपादकं श्रुतिः॥ स एव प्रत्यक्षनामकं॥ ब्रह्मैव नोऽस्माकमोपनिषदानां जीवपदलक्ष्यः॥ प्रतिनिर्दिश्यमानोपेक्षयात्मैवं व्ययः इति॥ ॥ ॥४६॥

स एव संविदिति॥ स जीवोपरोक्षचैतन्यात्मा मध्ये देवब्रह्मणे वनतमोक्तकामस्य स एव संविदिति ब्रह्मणैवान्ते चातिपादितेऽपि न मुक्तोऽसंभवाति॥ परिपूर्णात्मनावस्थानं हि मुक्तिः ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याप्रपंचस्यासत्त्वे नतदसंभवादित्यासंकसर्वस्य प्रपंचस्य ब्रह्माविवर्त्ततां दर्शयति॥ स पुमानित्यादिना चित्तगतविल्लासीवत्तल्लक्षणो जीवः पुमानित्युच्यते॥ अहंतया प्रतीयत इत्यहंताप्रत्ययो हंकारः स इति तच्छब्देन संविद्रूपः॥ परमात्मा परामृश्यते स साम्विद्रूपः॥ परमात्मा स्वाविद्यया पूर्वं चित्तोपाधिकः॥ पुमान्भूत्वा पश्चादहंताप्रत्ययात्मको भवति॥ उपलक्षणमेतत्॥ बुद्ध्यात्मको मन आत्मकश्च भवतीत्यपि द्रष्टव्यम्॥ स एवास्य पदार्थरूपेणापि विवर्त्तत इत्याह॥ सययेति॥ सययासं

॥ स एव संवित्त्वपुमानहन्ताप्रत्ययात्मकः॥ स ययोदेति संवित्या सा पदार्थ इति स्मृता॥
॥ स संकल्पविकल्पाद्यैः ज्ञातनानाक्रमो भ्रमैः॥ जगन्नयास्फुरत्यच्छुतनज्ञादितया यथा॥

वित्या घटपटाद्याकारयोदेति यत्संविद्रूपेणापि विवर्त्तत इत्यर्थः॥ सा संवित्तु घटपटादिलक्षणः पदार्थ इति स्मृता सर्वोऽपि हि पदार्थो मनोविलास एवेति हि शास्त्रमर्यादा उक्तमर्थं स्पष्टयति॥ स संकल्पेति॥ परमात्मा संकल्पविकल्पो भ्रमसंशयावाद्यो येषामभिमानादीनां तैः ज्ञातनानाक्रमः॥ ज्ञातो नानाभूतोऽवस्थाक्रमो यस्य स तथा॥ एवं स्ववस्थाक्रमो भवति परिपूर्णसंविद्रूपः परमात्मा सृष्टिकाले पूर्वसामान्यतोऽवस्थान्नावन ध्यामाच्चाति ततो विज्ञानावस्थामाप्नोति ततो ज्ञानावस्थां ततो बद्धावस्था ततो मनोवस्थामिति॥ अयं चक्रमः इन्न॥

श्रीः ॥
॥४७॥
47

ननु ब्रह्मणोत्यंजगत्तयास्फुरणे विचार्यं हि जगत्कारणेन ब्रह्मणा तद्विपरीतस्य जीवस्यैकमनुपपन्नमित्याशंक्याह प्रागिति ॥ चत्पदद्वयमाणात्मक चत्पगमीत्यक्त्वात्मत्वस्याभि
धेयमाह ॥ अप्णुवासाशु आदेव चत्पदाभिधेयं ब्रह्मणो यांकुर्वंहि कारणकाणीति न्यायान्तरं हृष्टे ॥ प्राकृत्याभावादकारणमेवसत ॥ अथवा कारणात्वस्याभिव्यालादकारणमेवसत ॥
सर्गादावाशु सर्गलीलया मायामयासर्गाभिवृत्यालीलया स्फुरित्वात्मनि संस्कारनरूपेणाविघमाणस्य जगतः स्वयं कारणाभूतं ॥ अथवा सर्गादौ सृष्टिपालनादावकारणा
वास्तवस्फुकारणानिफितं स्फुटे ॥ प्राक सर्गलीलया स्फुरित्वा मायया काशात्मनि घंफिकयात्मनि वर्त्तमानस्य जगतः कारणाभूतं प्रपञ्चरूपेणाविवर्त्तमानयाधिष्ठानत्वं हि ब्रह्म

॥ प्रागकारणमेवाशु सर्गादौ सर्गलीलया ॥ स्फुरित्वाकाशभूतं चत्यक्त्वा स्वयमात्मनि ॥
॥ रूपालोकमनस्कारपदार्थव्याकुलं जगत ॥ विधत्ते वेदनस्यान्तर्वातान्तः स्पन्दनं यथा ॥ ॥

णः कारणत्वं ॥ ब्रह्मण एव कारणत्वं मायाया ह्यकारणमिति सूचयितुं तदात्मनि स्वयमकुरुते श्रुतिं सूचयितुं स्वयमित्युक्तिं प्रपञ्चयति ॥ रूपेति ॥ अथवा ब्रह्मणो जगदुत्पत्ति
मभिधाय तन्नैव रूपितिमाह ॥ रूपेति ॥ मनाक्काले मनसआभोगो मनोविस्तरः ॥ चित्ताभोगो मनस्कार इत्यमरः ॥ रूपं च आलोकश्च मनस्कारश्चान्ये पदार्थाश्च रूपालोकम
नस्कारपदार्थास्तैर्व्याकुलं व्याप्तमिति ॥ अथवा रूपस्यालोकः ॥ प्रकाशो रूपदर्शनं ॥ अनेन जागरणं लक्ष्यते मनस्कारशब्देन मनोविस्तारात्मकः स्वप्नो विवक्षितः ॥ रूपालोक
मनस्कारयोर्जागरणस्वप्नयोर्ये पदार्थास्तैर्व्याकुलं ॥ जगद्वेदनस्य ब्रह्मणः ज्ञानस्य तः संस्कारनरूपेणावातः ॥ प्रवर्त्तते ब्रह्मणि तदात्मनि जगद्वर्त्तते इति ज्ञापनाय दृष्ट ॥४७॥

ननु जगदुपादानकारणत्वं तर्हि विवर्तो ब्रह्मपरो ब्रह्मणि तत्तदात्मना प्रतीयते जलमिव तरङ्गाद्यात्मनानवैत दासी ॥ अतो नोपादानं श्रुतीनामित्तमेवेत्यत आह ॥ सर्वात्मेति ॥ सर्वात्मकं वेदनं ज्ञानरूपं ब्रह्म यथा येन प्रकारेण यस्मात्स्वरूपेणोदेति विवर्ततेतत् तदात्मकं तत्कार्यस्वरूपं सत भाति सन्दृष्टः सन्दृष्ट इति विशिनष्टि तत्तदात्मना स्वरूपं ब्रह्म प्रकाशते ॥

॥ सर्वात्मवेदनं शुद्धं यथोदेति तदात्मकम् ॥ भाति प्रसृतदिक्कालबाह्यान्तररूपदेहकं ॥
॥ सं सर्वात्मा यथा यत्र समुल्लासमुपागतः ४ ॥ तिष्ठत्यास्ते तथा तत्र तद्रूपश्च विराजते ॥ ॥

तो प्रकर्षेण ब्रह्मण उपादानकारणत्वमपि प्रसृतदिक्कालबाह्यान्तररूपदेहकं ॥ प्रसृतेत्यव्ययेनानन्तत्वं सर्वादिवाच्येति ॥ विप्रसृतस्वरूपादिक्कालप्रकाशाभ्यान्तरारूपस्वरूपमे ॥ वरेवोपयस्य तत्तथा ॥ उक्तमर्थं विशदयति ॥ स सर्वात्मेति यत्र देशे यथा येन प्रकारेण यत्कार्यात्मिना समुल्लासं समुज्जृम्भणमपि स्वार्थः ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥
॥४८॥
48

आगकारणमेवेत्यादिना क्रममर्थं विशदयति अकारणक इति ॥ यतो मायादर्शनं विना ब्रह्मणि कारणत्वं न विद्यते ॥ अतो कारणकमवास्तवत्वात्कारणानाकृतमेवेदं जगत्सृष्टेः
प्राक् ब्रह्मकल्पमनभिव्यक्तनामरूपा ॥ तया ब्रह्मस्वरूपमिवावस्थितम् ॥ अधिष्ठानभूते ब्रह्मणि संस्कारशेषं विलीनं जगत्ततो विभाव्यमानभेदं स्थितमित्यर्थः ॥ सृष्टिका
ले प्राप्ते जगत् ॥४॥ व्यक्तमेवं प्रत्यक्षप्रमाणात्मकं ब्रह्मैवानिर्मात्विभं नाति अरूपादादिदर्शनेऽव नानापरोक्षमसावद्रूपं निर्मात्ति ॥ अपरोक्षचैतन्यमेव जीव इति दर्शयितुं ॥

॥ अकारणकमेवातो ब्रह्मकल्पमिदं स्म तम् ॥ व्यक्तमेवानिर्मति तस्यां शास्त्रनुमादयः ॥४॥ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणमेव जीव इत्युक्तं ॥ तत्प्रसंगादनुमानादिस्वरूपमाहतस्येति ॥ अथवा परोक्षचैतन्यं ब्रह्मेति दर्शयितुं प्रत्यक्षनामकं ब्रह्मेत्युक्तं ॥ तत्प्रसंगादनुमानादिस्वरूपमाह ॥
तस्येति ॥ अनुमानादयः ॥ तस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्यापरोक्षचैतन्यात्मकब्रह्मणोंऽशाः इवांशाः परिपूर्णाज्ञप्तिमात्रं ब्रह्मान्तःकरणावच्छिन्नं सत्प्रमातेत्युच्यते ॥ तदेवेन्द्रिय
(प्र)णालीद्वारादिजनितान्तःकरणांशाः प्रमाणमित्यभिधीयत इति भावे नाममर्यादा ॥ ॥ ॥४८॥

सर्वं जगद्ब्रह्मकार्यमिति दर्शयति ॥ कारणब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यं जगदसदेवेत्यक– ॥ वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणाव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वप्रति-
पादकश्रुतेः ॥ इदानीं बन्धनिवृत्त्योः कारणं दर्शनपूर्वकं तदेव बन्धकारणभूतदृश्यजगत्सत्त्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रपञ्चयति ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्रुतिमत्यस्य चान्त्व-
बोधयामीत्यादिना ॥ जगत्त्वमहमित्यादि सर्गान्ता दृश्यमुच्यत इतीवन्ध्यमाणस्य दृश्यस्य सत्तादयं साक्षात्क्रियमाणः ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो बन्धो भवति ॥ ननु दृश्याभा-

॥ बन्धोयं दृश्यसत्तावा दृश्याभावेन बंधनम् ॥ नसंभवति दृश्यन्तु यथेदं शृणु कथ्यते ॥ ॥

॥ यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥

देवबन्धेन न भवतीति सत्यं ॥ स एव दृश्याभावो न संभवतीत्यत आह ॥ न संभवतीति ॥ तु शब्दः शंकाव्यावृत्त्यर्थः ॥ इदं दृश्यं यथा न संभवति तथा कथ्यते शृणु ॥ यदिदमिति ॥ विमतं
दृश्यमसत् ॥ विनाशित्वात् ॥ स्वप्नवत् ॥ विमतं विनाशीतस्यत्वात् ॥ स्वप्नवदित्यर्थः ॥

श्रीः ॥ ॥ इदृश्यवद्ब्रह्मणो विनाशित्वमाशंक्याह ॥ तत इति ॥ ततोनंतं अनंततं व्याप्तं तेजसमरत्नकिंतु अस्तमितं गंभीरं निश्चलता परिच्छेद्यम् ॥ अनाख्यमनभिधानमिन्द्रियागोचरत्वादनभिव्यक्तं कि
॥४९॥ चिदिदंतीत्यमिति निरूपणार्हं सित त ब्रह्मतां शिष्यते ॥ स देवसौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः ॥ अनाख्यामित्युक्तिं ब्रह्मादिनाम कल्पनस्पेत्यत आह ॥ स्फुरणी ॥ एवंस्वरूपं वक्ष्या
शान ब्रह्मात्मनालयमभिधाय स्वरूपादप्रच्युता देवतस्मात्सृष्टिकाले अगदुत्थानं नभसो गंधर्वं ॥ नगनोत्थानमिव दर्शयन्नादौ समष्टिजीवाविरण्यगर्भोत्पत्तिमाह ॥ सत एवेति ॥ तत्पाभूत
49 एवस्तमितगंभीररूपस्य एव परमात्माकाशमिव स्वच्छे जले स्वयमन्य इवोल्लसन्न्स्वइव जृंभमाणानामादिनामिकदर्थितां आदिजीवादिनाममिः क्लेशरीतां कलुषीकृतां जीवतामु

॥ ततस्तमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥ अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ सतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ॥
॥ कल्पिताव्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ॥ स तथा भूत एवात्मा स्वयमेव इवोल्लसन् ॥ जीवतामुपयातीव भाविनामकदर्थिताम् ॥ ॥

मुपजातीव स्वशक्त्या अन्यत्वादेर्भाविनाद्योतयितुं ॥ अत्रायं सृष्टिक्रमः ॥ सृष्टेः प्राग्विलीयपरमात्मा सृष्टिकाले पूर्वमनालीढिततविशेषदृश्यमानात्मना विवर्त
ते ॥ ततः समष्टिविलासनाततः समष्टिजीवानानातनोऽहंकारात्मनाततावुद्ध्यात्मनाततो मन आत्मनो ततस्तन्मात्र भूतभौतिकात्मनाविवर्ततिइति ॥ तथापि यावत् ॥ इदृशा
परीक्ष्योऽधिकृतम् ॥ पूर्वं चेत्त्वकल्पनं गतश्चेत्सर्वसवेतनादुर्देति ॥ धिनक लनं विनिराकीत्वचेतनात ॥ ततोजीवत्वकल्पनं चेत्संयोगचेतनात ॥ ततोऽहंभावकलनं चेमेकेपरता
वशातो बुद्धित्वकलनमहत्तपरिणामतः ॥ एतदेव मनस्त्वादिरावृतमात्रकादिमदिति ॥ ॥ ॥ ॥४९॥

अयमेवक्रमः साकल्येनानुक्तस्थलेपि द्रष्टव्यः ॥ इदरूपत्वाविन्नष्टानासमष्टिजीवभावमापन्नस्य परमात्मनो क्रमात्स्वबुद्ध्या नासमष्टिमनोभवमाह ॥ ततइति ॥ भूतानां कारण
त्वतभूतात्मा सजीवशब्दार्थः ॥ कलनाकुलतां कलनेन संकल्पेन कुलतां गतः ॥ सन्मनोभवति ॥ मनोविशेषात्तां मन्थरीभवदिति ॥ मननात्संकल्पान्मथरीभवत ॥ स्वल्पीभव

॥ ततः सजीवशब्दार्थः कलनाकुलतां गतः ॥ मनो भवति भूतात्मा मननान्मंथरीभवत ॥ मनः संपद्यते नाम महतः परमात्मनः ॥ ॥

॥ सुस्थिरादस्थिराकारं घस्तरङ्ग इव वारिधेः ॥ तत्त्वयस्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः ॥ तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्जगति प्रवितन्यते ॥

त ॥ उक्तां संक्षिप्याह ॥ मनइति ॥ नामस्याद्यः कुत्सने ॥ मनसः स्वभावं दर्शयति तेन समष्टिमनसा शब्दादिपंचतन्मात्राकाशादिपंचभूता ब्रह्माण्डादिभौतिककलनानां गवादि
रूपजालं प्रवितन्यत इत्याह ॥ तदिति ॥ तेन मनसा प्रवितन्यते प्रकर्षेण विस्तीर्यत इति ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥
॥ ५० ॥
50

२ वं स म आहृतिः विनाजीवात्फक्कार ॥ उक्तं मनोभावमापन्नात्परमात्मन उत्पन्नं जगदिन्द्रजालमिथ्यावत् ॥ तत्रैतदभिन्नं ब्रह्मण्यायामिथ्यास्यम् ॥ ब्रह्मणः सत्यत्वाज्जग
तोऽपि सत्यता वास्यादित्यत आह ॥ यथेति ॥ कटकशब्दार्थः ॥ काञ्चनात्पृथक्कृत्वा गोलमेव कटकं न भवति ॥ नियमेन तत्र भावेऽभावाद्रज्जुसर्पवत्तान्प्रत्यभ्यापृतवज्जुरखाकाञ्चना
द्भिन्नतया उपलभ्यमानत्वाच्च ॥ हेमकटकात् ॥ पृथक्कृत्वा कटकं न भवतीति वा तद्भावेऽपि भावान्न रज्जुवत् ॥ यथैतद्दृष्टान्तद्वयं तद्वत्परमात्मनि जगच्छब्दार्थता भवति ॥ परं जगच्छब्दादि
विशेषः ॥ आरोपितस्य सत्यत्वास्फूर्त्योरधिष्ठानापेक्षत्वादधिष्ठानस्य मनःस्फूर्त्यारोपितानपेक्षत्वात् ॥ ब्रह्मजगतोर्नैवैलक्षण्यमुपपन्नम् ॥ ननु मनसः छायापि शाव

॥ यथा कटकशब्दार्थः पृथग्भावो न काञ्चनात् ॥ न हेमकटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थता परे ॥ असतैव सतीतापनयेवल्लफरीवल्ला ॥ ॥
॥ मन एवेन्द्रजालश्रीर्जगती प्रवितन्यते ॥ अविद्या संसृतिर्मोहो व्योम माया मलं तमः ॥ कल्पितानीति नामानि तस्याः सकलवेदिभिः ॥

वत्सत्वाज्जगदिन्द्रजालजनकत्वमनुपपन्नमिति चेन्नत्राह ॥ असतैवेति ॥ इह संसारे तापनयामनीचिनया वृत्ताल फनीवोर्मिरिवासतैव मनसा सती जगदिन्द्रजालश्रीः प्रवि
तन्यते ॥ अगतो नामकल्पनाभिधानेभिधानेनापि मिथ्यात्वं हेयत्वं च साधयति ॥ अविद्येति ॥ यस्या जगदिन्द्रजालाश्रिय इति नामानि कल्पितानि जगतीन्द्रजालश्रीरिति पूर्वेणास्मबन्धः ॥
वस्यातिवा ॥ अविद्या संसृतिर्व्योम मनामोहो मलं तमः ॥ इति संकल्पजालस्य नामान्येतानि राघवेति ॥ वंधो यदृश्यसद्भावादृश्याभावेन वन्धेन ॥ न संभवति दृश्यनुपपद्य ॥ ५० ॥
स्व ए कप्यते ॥ इति ॥

अनेनोक्तिं प्रपञ्चयति ॥ बन्धस्येत्यादिना दृश्यस्यैव तु बन्धत्वस्य ॥ अद्वेतिसम्बोधनं वाच्यते ॥ अनेनेतिसम्बोधनं वाच्यते ॥ अनेनेतिसम्बन्धः ॥ उक्तिं विशदयन् ज्ञानेन दृश्याभावे द्रष्टृत्वनिवृत्तौ ॥ कैवल्यमाह ॥ द्रष्टेति ॥ किं तद्दृश्यं यस्य बन्धहेतुत्वमित्यत आह जगदिति ॥ ननु नैवयायिकादीनामिव दृश्यसत्त्वेऽपि मोक्षः ॥ किं न स्यादित्यत आह स्यादिति ॥ यतः एवैष यतः स्मिन्नुत्पन्नं तनुते अयतस्य मर्यं भवतीति श्रुते ॥ द्वैतिनोऽ तत्प्रदर्शनो ज्ञानस्वरूपमित्यन्तनिर्मलं ॥ परमार्थतः ॥ तदेवार्यस्वरूपे ॥ शान्तिदर्शनतः स्थितिमित्यादि विस्तुधनाः ॥ बन्धनेऽप्यवश्य ॥

॥ बंधस्य तावद्रूपत्वं कथ्यमानमिदं शृणु ॥ ततः स्वरूपं मोक्षस्य ज्ञास्यसि शुभमानन ॥ द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्तांग बन्ध इत्यभिधीयते ॥
॥ द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो दृश्याभावे विमुच्यते ॥ जगत्त्वमहमित्यादि सर्गात्मा दृश्यमुच्यते ॥ यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥
॥ घते ॥ आमीलनवल्लरीरूपं यथा पद्माक्षकोटरे ॥ आलोकमालिनी बीजे तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ ॥ ॥

द्वैतिनामघमतिः कमठीत्वारायते ॥ यावद्दृश्यं संभवति तावन्मोक्षो ॥ दृश्यते चेत्तर्हि सुषुप्तिप्रलययो ॥ सर्वदृश्यासंभवे सति मोक्षः किं न स्यात ॥ सुषुप्त्यादौ उत्पत्सर्वदृश्याभावप्रतिपादनात ॥ तत्राज्ञानसत्त्वादिति चेन्न ॥ तस्योत्थात द्रष्टुरगदवाक्येत्वीकारत्वान्न वाभ्युपगम्यते तत्र मोक्षस्य आशंकामाह ॥ आमीलनेति ॥ कमलिनीबीजे भाविकमलिन्याः पत्रीनालबीजभूतमामीरवल्लरीरूपम् ॥ आसमन्तामीलनलतास्वरूपं पद्माक्षकोटरे पद्मबीजाभ्यन्तरावकाशे संस्थानरूपे ॥ यथास्ति तथा द्रष्टरि दृश्याधीनास्तोज्ञाति भासिकत्वाद्दृश्यस्य दृश्यधीरित्युक्तिः ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥ ननु दृष्टिरिदंरूपसंस्काररूपेण चलया पौनर्वर्त्तते चेत्तर्हि विचित्रसंस्कारान्विचित्रता जगद्दृष्टिः स्यात् ॥ भिन्नशक्तिस्तु देव कथं नस्यादित्याशंक्य दृष्टान्तेन परिहरति ॥ यथेति ॥ बीजस्यान्तः संस्का
॥५१॥ ररूपेण स्थितोऽङ्कुरो देशकालतः प्राप्तिनियतदेशकालतो भासुरं पत्रकाण्डशाखापत्रादिभिर्भासनशीलं रूपं स्थूलं रूपं यथा तनोति ॥ एवं दृश्यबीजमपि नियतदेशकालतः स्थूलरूपं
तनोति हि यस्मात्तेनैव तेन देवजगदुत्पत्तिर्भवति ॥४॥ आनीतेष्वादिनोक्तमुपसंहरति ॥ द्रव्यस्येति ॥ यथा द्रव्यस्य पाकेऽदितः पतत्लघितोत्पन्नद्रावमत्कृतिराश्रवयं तत्समाभावि
द्रव्यस्य परमसूक्ष्मदशावस्थासंस्काराख्या सत्तमयोज्झितामृतीतस्योदनप्रवसरणात् ॥ तथा चिन्मात्रशरीरिणश्चिन्मात्रस्वरूपस्य परमात्मद्रव्यस्योदनेन्तः स्वभावभूतास्वरूपाभि
न्ना जगतः स्थितिरस्ति ॥ एवं तावज्जीवब्रह्मणोरेकत्वं तात्पर्येण सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमभिधाय विरुद्धधर्मकान्ततयोर्नैक्यासंभवशंकानिराशाय तद्व्यतिरिक्ताकाशादिपदार्थस

॥ यथाङ्कुरोन्तर्बीजस्य संस्थितो देशकालतः ॥ तनोति भासुरं रूपं तनोत्येवं हि दृश्यधीः ॥४॥ द्रव्यस्य हृद्येव च मत्कृतिर्यथा ॥
॥ सप्तोदितास्य सत्त्वमयोज्झितोदये ॥ द्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरिणस्तथा स्वभावभूता स्फुरणे जगत्स्थितिः ॥०॥ वासिष्ठउ ॥
॥वा॥ इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ॥ उत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येन राघव बुध्यसे ॥ ॥ ॥

सम्भावशंकानिरासाय च सर्वस्य विरुद्धधर्मजातस्याकाशादिप्रपञ्चस्य च ॥ काशात्मत्वं ज्ञात्वादिनाप्रतिपत्तिव्याप्तिनैकोणसत्वमुक्ते दानादुपलात्मैकापरोक्षज्ञानस्य कर्मतत्फलत्वात्मा
त्मकसंसाननिवृत्तिलीलत्वात्फलं दर्शयितुं भगवान्वासिष्ठो वाच ॥ तत्र मृत्युयमसंवादव्याजेन विज्ञापितं नाप्यगर्भे विद्याफलं दर्शितं स्यादिति विद्वत्तैनोपिन्यायसाम्यात्तद्दर्शितमेव भवती
त्याभिप्रेत्य नासीदास्त्वं येत्याकाशजाख्यानमवतारयति ॥ इदमिति ॥ अभूतार्थवादरोपणात् संवादादिषु ज्ञानेति दृष्टेव तत्क्रमफलात्मकः ॥ संसानभूतं दृश्यात्वनासीदस्ति भविष्यतीत्ये
तदर्थप्रतिपादकमुत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येनाकाशजाख्येन न श्रुतेन बुध्यसे तदिदमाकाशजाख्यानं शृणु ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेति श्रुतेः ॥ ॥ ॥ ॥५१॥

आकाशं ब्रह्म तस्माज्जायत इति ॥ आकाशजो ब्रह्मा ॥ द्विजत्वादिकल्पनानुकथासौन्दर्यार्थम् ॥ ब्रह्मसदनस्य नगरस्यापरितस्त्वाकाशादिरूपेणास्थितोऽग्निरेव मृत्युं दहति ॥ अथवा आकाशजेन द्विजेन वक्तुं कालस्य भाषितः ॥ प्रीतोऽग्निरस्मागाराज्जीर्णस्य स्वभक्तमानाणोत्सुरक्षमेनं मृत्युं दहति ॥ बलवानपि हस्तैः शतैरपि हस्तशते

॥ अस्त्याकाशजो नाम द्विजः परमधार्मिकः ॥ ध्यानैकनिष्ठः सततं प्रजानां च हिते रतः ॥ स चिरंजीवतीं यावत्तावन्मृत्यु ॥
॥ रचिन्तयत् ॥ सर्वाण्येव क्रमेणाहं भूतान्यग्निकिलाव्ययः ॥ परमाकाशजं विप्रं नवालोक्य कथं पाम्यहम् ॥ अत्र मे कु ॥
॥ ण्ठिता शक्तिः खड्गधारा यथोपले ॥ इति संचिन्त्य तं हन्तुं समगच्छत्तत्पुरं तदा ॥ प्रजन्तु प्रमत्तहुक्ता न स्वकर्मणि केनच ॥ ततस्त ॥
॥ त्सदनं यावन्मृत्युः प्रविशति स्वयं ॥ तावदेवं ददाहाग्निः कल्पान्तदहनोपमः ॥ अग्निज्वालामहामालाविदार्याभ्यन्तरं गतो स ॥
॥ मो ॥ द्विजं दृष्ट्वा समापाद्य हस्तेनैच्छत्सयत्नतः ॥ न शशाक तु रोद्धुं स मपि हस्तशतैर्द्विजं ॥ बलवानप्यवष्टब्धुं संकल्पपुरुषं यथा ॥

ऽप्यवष्टब्धुं ग्रहीतुं नाशशाकेत्यन्वयः शशाक ॥ शक्त्यशक्तावितिधातोर्नु ॥ अयमर्थः हि अवष्टब्धुमित्यनेन सम्बध्यते ॥ संकल्पपुरुषो मनोमात्रनिर्मितः पुरुषाभासः ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥
॥५२॥
52

त्वमेको बलात्किंचिदपि सत्वं मारयितुं न शक्त इत्यत्र हेतुमाह ॥ मारणीयस्येति ॥ तच्छब्दो मारणीयत्वस्य विषयः ॥ इति शब्दो हेतौ ॥ इति हेतुप्रकरणम् ॥ ॥ ॥

॥ अथागत्य यमं मृत्युराह पृष्टस्संशयाद्विदं ॥ कीमित्याह न शक्तोस्मि मोक्तुमाकाशजं प्रभो ॥ ० ॥ यमउवाच ॥ मृत्यो न किं विधत्तस्त्वमेको ॥
॥ मारयितुं बलात् ॥ मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तृणीति नेतनत ॥ तस्मादेतस्य यमामारणीयस्य यत्नत ४ ॥ कर्माणि वीक्ष्य तेषां त्वं सा ॥
॥ हाय्येनैनमत्स्यासि ॥ ततः स मृत्युर्वधामेतत्कर्मान्वेषणाद्दत ४ ॥ माण्डलानि पिकानां रवसराणि सातोदिश ४ ॥ एवंभूमाण्डलं भ्रान्त्वा ॥
॥ न कुत्र दृष्टितत्कस्याचित ॥ तान्याकाशजकर्माणि लब्धवान्मृत्युरुद्धतः ॥ मम दृष्ट्वा यागत्य धर्मं निर्घाष्यिको विदश ॥ परायणां कि प्रभवः स ॥
॥ देहेष्वनुजीविनाश ॥ आकाशयस्य कर्माणि कारयितानि वदप्रभो ॥ धर्मराजो यमाविन्यसुचिरं प्रोक्तवादिन ॥ आकाशजस्य कर्माणि मृत्योसम्वतकानि वित ॥

प्रकर्षादि समाप्तिपर्यन्तं समन्ततः ॥ तेषां कर्माणि मध्ये ऽन्यतमेन सहायेन ॥ साहाय्येनेति ॥ कावित्सहायभावनसेत्यर्थः ॥ विदद्यादेवमवलम्ब्याह ॥ आकाशजस्येति ॥ ॥ ॥५२॥

अथ हेतुमाह ॥ एषइति ॥ केवलाद्वास्तवसहकारिकारणरहितानवादेवयस्मात्तन्नएवं विम्बात्प्रातीतिविम्बितभाजाहोतियस्मात्केवलात्परमात्मनोजातत्वेपिहिरण्यगर्भस्यजीवस्य
कर्पंकमभिावस्तन्नाह ॥ आकाशादिति ॥ वास्तवसहकारिकारणरहितात्परमात्मनोयोजातः प्रातीतिविंवतयाभिव्यक्तः ॥ सोऽसमल्पकर्म्मादिमलनहितंव्योमैवब्रह्मैवभवेत ॥
आकाशजःस्वकारणाद्भूतनोनामीघतेवास्तवसहकारिकारणरहितत्वेसतिजातत्वाज्जलवद्भवदित्यर्थः ॥ उक्तमर्थंसार्द्धश्लोकेनविशदयति ॥ सहकारिणीति ॥ अभूयते ॥
प्रतिविम्बादिरुपफलितमाह ॥ एतदिति ॥ यस्मात्प्रातीतिविम्बात्माजमाकाशजोवस्तुतः परमात्मन्यात्मकर्म्मरहितस्तस्मादित्यर्थः ॥ यत्तुवशगत्वनिनोसहिरण्यगर्भेतदवि

॥ एषस्याकाशजोदिव्योजातःस्वादेवकेवलात ॥ आकाशादेवयोजातःसव्योनैवामलंभवेत ॥ सहकारीणिनोसन्तीकारणान्यस्यकानिचित ॥
॥ सहकारिकारणानामभावेयःप्रजायते ॥ नासौस्वकारणाद्भिन्नोभवतीत्यनुभूतय ॥ एतस्मान्मनसे मृत्योस्तस्मान्मायत्नवान्भव ॥ ॥ ॥

नाभूतः ॥ सर्वोपिसांसारिकोधर्मोनिनस्तोवेदितव्यः ॥ ननुएकएववस्तुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचन्द्रवदितिवचनाद्धिरण्यगर्भेसर्वेषा
मपिजीवानांविम्बप्रतिविम्बत्वेनवस्तुतोविम्बभूतः ॥ देहपक्षेवामततफलात्मकसंसारराहितत्वेचसमानेकोविशेषमादायहिरण्यगर्भस्यैकस्यैवाकार्मित्वादिक
मभिधीयतइति ॥ अत्रोच्यते ॥ हिरण्यगर्भस्यतत्वविन्त्वमेववदतिशेषमादायाकार्मित्वादिकमभिधीयते ॥ तथाचश्रुति ॥ तस्यतानत्वविन्त्वमेवाह ॥ सतायमीन्द्रांचक्रे
यत्मदन्यंनास्तिकस्मान्नुविभेमीति ॥ ततएवास्यभयंवीजायेति ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥
॥५३॥
53

श्रुत्वैतदित्यादि ब्रह्मा किल पराकाशवपुरित्यन्तः॥ यावत्तो ग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः॥ कश्चित्किंचिद्विविच्यते॥ त्वं पितामह इत्यादिविशेषणानि तु स्वयं ब्रह्मणो महाशास्त्र्या
पनार्थम्॥ विज्ञानात्मेत्यन्तस्य तत्त्वकथनार्थम्॥ पितॄणां पितरः पितामहाः॥ पितामहानां पिता प्रपितामहः॥ सर्वभूतानामाद्यकर्त्रेत्यर्थः॥ त्वयामेवापितामह इति कथित॥
तस्योत्पत्तितो वैशिष्ट्यमाह॥ स्वयंभूरिति॥ स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः॥ अत एवाजः शुक्रशोणितबीजादेर्नजायत इति॥ एक एवाद्वितीयः सर्वकार्यामिति॥ एकात्मा एव नात्मे

॥ श्रुत्वैतद्विस्मितो हृष्टः पुनर्गाम विजमाह्निनः॥ ॥ श्रीराम उवाच॥ ब्रह्मैव कथितो देव त्वयामे प्रपितामहः॥ स्वयंभूरज एका॥
॥त्मा विज्ञानात्मेति मे मतिः॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥ एवमेतन्महाबाहो ब्रह्मैव कथितस्तव॥ विवादमकरोन्मृत्युर्येमेनैतत्कृतं पुरा॥ म
॥न्वन्तरे सर्वभक्ष्योयदा मृत्युर्निजजाथ॥ बलमेत्याकुजं कर्तुं वारम्भमकरोत्स्वयम्॥ तदेवं धर्मराजेन यमेनाप्यनुशासितः॥ ब्रह्मा॥
॥ किल पराकाशवपुरात्मप्रतिकथम्॥ आकाशस्फुरणाकारः संकल्पपुरुषो यथा॥ हृद्यादिरहितो भाति स्वयंभूर्भगवांस्तथा॥ ॥

लिखा॥ विज्ञानं तु द्विरात्मा स्वरूपं यस्य स तथा॥ ब्रह्मस्वरूप इति वा॥ यमानुशासनमेव संक्षेपत आह॥ ब्रह्मा किलेति॥ किलेत्यागमप्रसिद्धौ॥ पराकाशः परमात्मा
वपुः स्वरूपं यस्य स तथा॥ मनुष्यापन्नब्रह्मशरीरस्यैकपर्वततुल्यवशरीरत्वं तस्याशंक्योत्तरम्॥ आकाशस्फुरणादिति॥ आकाशस्फुरणाकारः॥ दीनः पापादिमा
दपस्य मनोरूपकल्पितपुरुषस्य स तथा यथा भाति कं ब्रह्मणः शरीरत्वं वस्तुतस्तु संकल्पपुरुषवन्नास्त्येवेत्यभिप्रायः॥ ॥ ॥ ॥५३॥

श्री

उक्तार्थं विशदयन्नुपसंहरति ॥ विष्णोमेति ॥ निजात्मवशात्स्वचित्तवशात् स्वचित्तवशात् इच्छातिशयवशादित्यर्थः ॥ विष्णोमेति श्लोकान्तरं विराडवस्थांच्चाग हिरण्यगर्भविष ... [illegible] ष्णोद्भृत्य हृदासि द्रष्टगत श्लोको वक्ष्यमाणः ॥ आतिवाहिकवामोयो देहोऽस्यस्यस्य यं बन्ध ... [illegible] तस्य ॥ तन्वादिभौतिकोरामदेहोयस्मोपपद्यत इति ॥ ब्रह्मणोजीवत्वाज्जीवान्तरवदाधि

भौतिकदेहः ॥ कुतो न स्यादिति चोदयति ॥ आतिवाहिक इति ॥ अतिवाहते तं देशं मार्ज ... [illegible] द्वयविवर्त्ति देवताभिरित्यातिवाहिकः सूक्ष्मादेहः ॥ स्थूलदेहारंभकाकाशादिभूतत्वा

॥ विष्णोम केवलमनन्तमनादिमध्यं ब्रह्मेति वाति निजात्मवशात्स्वयंभूः ॥ आकारवानिव पुमानिव वस्तु तस्य वन्ध्या ॥

॥ तनूज इव तस्य तु नास्ति देहः ॥ ० ॥ **श्रीराम उवाच** ॥ आतिवाहिक एकोऽस्ति देहो व्यस्ताधिभौतिके कथं ॥ सर्वेषां भूतजाती ॥

॥ तीनां ब्रह्मणोऽस्यैक एव किम् ॥ ० ॥ **वसिष्ठ उवाच** ॥ सर्वेषामेव देहौ द्वौ भूतानां कारणात्मनाम् ॥ अजस्याकारणस्य ॥

॥ त्वादेक एवातिवाहिकः ॥ अन्येषां कारणं ब्रह्म प्रतिभासोऽस्य तं जगत् ॥ अजस्याकारणं ब्रह्मतेनासावेकदेहवान् ॥ ॥

त्वाभ्यांजीवानां हिरण्यगर्भस्य च स्थूलदेहसत्तासत्वे इत्युक्तं न माह ॥ सर्वेषामिति कारणात्मनां कारणात्मपादान ... [illegible] प्रमात्मा स्वरूपं येऽर्पितानि तथोक्तानि ॥ अनेन

त्वमादेहद्वयारंभककारणसत्वं व्याष्टिजीवानां सूचितं ॥ अजस्याकारणसत्वात्स्थूलदेहारंभकारणासत्वात् उक्तमर्थं विशदयति ॥ ब्रह्मप्रतिभासोऽस्येति तं ब्रह्मणो हि

रण्यगर्भस्य प्रातिभासेन संकल्पेनोत्पितं त्रुग्मग्नं जगत्सूक्ष्मीभूतस्थूलभूतगणं तेन तानि देहद्वयसयुक्तानां विशेषः ॥ अजस्य तु ब्रह्मपनमात्मैव कामाणं न भूतानि ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥ ननु सूक्ष्मभूतविकाराणां सूक्ष्मभूतादिसर्वजगदुत्पत्तिः कथं घटत इति चेन्न ॥ मनसः सूक्ष्मभूतसमष्टिकार्यत्वस्य दृष्टिसृष्टिपक्षे नाभ्युपगमात् ॥ प्रदर्शितं चास्माभिः पूर्वमेव ॥ तत्र
॥५४॥ बीजस्य सृष्टिप्रक्रिया दृष्टिरेव सृष्टिरिति वासिष्ठसिद्धान्तास्थिते सूक्ष्मभूतेषु प्रभृतिसर्वस्य जगतो मनोविकारत्वे विरोधाभावात् ॥ यथा सुषुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति ॥ अथाप्ति
54 र्घ्राणात्त एवैकधा न भवति ॥ तदेनवाकसधैर्न्नीमामीः सह योगीत्यादिकश्रुतिरपि मनसो लयेषु सुषुप्तौ सर्वजस्य जगतः प्रलय इव लयं दर्शयन्ती दृष्टिमेव सृष्टिमनु
जानाति ॥ ननु सुषुप्तौ प्रलय इव न यथापूर्वं विलीयते किंतु कारणाभावेन प्रतीयत इत्याशयेन तथा श्रुतिरिति चेन्न ॥ तत्र लयात् प्रतिपादने जगतः प्रबोधसमये सृष्ट
प्रतिपादनप्रसंगाभावात् प्रतिपाद्यति वक्ष्यति ॥ सर्वस्य सृष्टिप्रबोधे सयथा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् ॥ एवमेवैतस्मादात्मनः ॥

॥ ॥ ब्रह्मा संकल्पपुरुषः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः ॥ केवलं चित्तमात्रात्मा कारणं त्रिजगत्स्थितेः ॥ ॥

सर्वे प्राणा यथायतनं प्रतिष्ठन्ते ॥ प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति श्रुत्यन्तरं च दृष्टिसृष्टिविषयं भवति ॥ असतो वै मनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा अस
सृजत तदिदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किं चेति ॥ किं च कल्पितस्य द्वैतस्य श्रुत्या निजताव प्रातिभासमात्रशरीरस्य प्रातिभासदशायां स्वकल्पनाधिष्ठानसन्मात्राधि
रेकेणास्वरूपेणावस्थानासंभवादिति ज्ञानोत्तमाचार्यवचनाच्च ॥ त्वद्धितेयस्पादिते जीवजातमाकाशादिक्ष्मावसानं च यस्योदितं सर्वपक्षे पशारीरकवचनाच्च ॥ वक्ष्यं चावक्ष्य
वा प्रपश्यामीयाजनिगद्यते ॥ प्रसूतो मनोमात्रशरीरत्वात्कृतं ज्ञानं मनो विकारत्वान्मनो नाडवदस्मदेवत्याभिप्रेत्याह ॥ ब्रह्मा संकल्पपुरुष इत्यादिना संकल्पपुरुषः संकल्प ॥५४॥
(पुरुषसमत्व इत्यर्थः ॥ संकल्पपुरुषसमत्व सर्वाविसदयाति पृथ्व्यादिरहितेति स्थूलदेहानभि

मनसो विश्वकारणत्वे ब्रह्मवत्सत्त्वं स्यादित्यभिप्रायेणाह ब्रह्मणेति ॥ भगवन्निति ॥ उत्तरने वैयर्थ्यमाशंक्याह ॥ यस्मादिति वाचारम्भणशास्त्रादिकारस्य मनसः नाममात्रादृते न सत्त्वमित्युत्त
रमाह ॥ रामेत्यादि सार्द्धेन ॥ व्योम्नोऽप्यपि वा मनेन्चीनार्न भागादिशास्त्रसंस्कृतचित्तैश्च किंचिदपि सद्रूपं न दृश्यत एव ॥ मनश्चानर्थमूलं मनो नास्ति चेत्तन्मूलोच्छेदाय यत्नः सानावपह्नुतायां

॥ ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयंभुवा ॥ मनोमयमतो विश्वं यन्नाम परिदृश्यते ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्मनसो रूपं कीदृशं वद मे स्फुटम् ॥
॥ यस्मात्तेनेयमखिला तन्यते लोकमञ्जरी ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ नामास्य मनसो रूपं न किंचिदपि दृश्यते ॥ नाममात्रादृते व्योम्नो यथा शून्यजडाकृतेः ॥
॥ न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ॥ सर्वत्रैवास्थितं त्वेतद्बुद्धि राम यथा नभः ॥ सोऽर्थोऽयदेतदर्थस्य प्रतिभानं यथागतं ॥ सतो वाप्यसतो वापि ॥
॥ तन्मनो विद्धि नेतरत् ॥ यदर्थप्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते ॥ अत्यन्तं नाकिंचिद्दृष्ट्वास्ति मनो नाम कदाचन ॥ ॥ ॥

इत्याशंक्य मनस आत्मन दृष्टान्तमाह ॥ सर्वत्रैवेति ॥ सर्वत्रास्थितं त्वमेतद्बुध्यस्वामित्याकाशतनयाति ॥ श्लोकचतुष्टयेन सार्द्धेन स ॥ सोऽर्थ इति ॥ प्रतिभानं ज्ञानं कीदृक् प्रतिभानं तत्राह यथागतमिति ॥
यथासिद्धं गतं यथा ज्ञानं यथा ज्ञानमिति यथासिद्धमित्यर्थः ॥ केचन नेति द्विवचनात् ॥ ॥

श्रीः ॥
॥ ५५ ॥

55

१ वं मनसो वन्धमूलत्वं स्वरूपविशेषं चाख्यायैनेन स मूलस्य तस्य निवृत्तवात्मनः कैवल्यमाप्नोति संकल्पेति ॥ जवाजाम्नी संकल्पजाले गालिते यद ॥ न्मस्वरूपमवाशीष्यते तदभूतो
पमानेनाविशदयाति ॥ असंभवतीत्यादिना ॥ असंभवतीति सातिसमामी ॥ असत्वामिति पदच्छेदः ४ ॥ दिग्भ्र्मादिसकलसकलप्रकाशविगमे यदि व्यापीनि स्वल्पो विवस्वतः ४ ॥
प्रकाशो वासिष्ठेत तादि ॥ तस्य स्वरूपं कैवल्यावस्थायामात्मस्वरूपस्य दृष्टान्तो भवतीत्यर्थः ॥ भूतोपमानेनापि तत्स्वरूपमादेदयाति ॥ अनाप्तेति ॥ अनाप्ताखिलां शैलादिप

॥ संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पात्तन्न विद्यते ॥ यत्र संकल्पनं तत्र मनोस्तीत्यवगम्यताम् ॥ संकल्पमनसी भिन्ने न कदाचन केन च ॥ ॥
॥ अविद्यासंसृतिश्चित्तं मनो बन्धो मनस्तमः ४ ॥ इति संकल्पजालस्य नामान्येतानि राघव ॥ संकल्पजाले गालिते स्वरूपमवशिष्यते ॥
॥ असंभवति सर्वस्मिन् दिग्भूम्याकाशरूपिणि ॥ प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥ त्रिजगत्त्वमहंभ्रांति दृश्येऽसत्वमुपागते ॥
॥ द्रष्टुः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥ अनाप्ताखिलशैलादि प्रतिबिम्बे हि यादृशी ॥ स्याद्दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्व ॥
॥ रूपिणी ॥ अहंत्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ॥ स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥ ॥ ॥

र्पणतां प्रातिबिम्बायेन तत्प्रयोजनम् दर्पणां क्रियानाशे विशेषेण प्रतिबिम्बाति प्रमोदितवत्त्वः संप्रयोगाभावात् स्फटिकतावत् प्रतिबिम्बं भवति ॥ तस्मिन्नुपरतोयादृशी दर्प ॥ ॥ ५५ ॥
णता ॥ कीदृशीत्यत आह ॥ केवलात्मस्वरूपिणी केवलदर्पणस्वरूपिणी ॥ अवीक्षणे वीक्षणीयस्याभावादेव तद्विषयवीक्षणरहिते स्थिते द्रष्टरि साक्षिणि तादृ ॥ ॥

एवंविधकैवल्यप्राप्तौ मनसश्चाविद्योपशमात्तन्नाशे परमो यत्न आस्थेयाति दर्शनयतस्य पौरात्म्यं श्लोकद्वयेनाक्रामन इत्यादिना अपरतां देहाघनाल्पतामि ॥ च
घनतामितिवा ॥ एवंवंवल्लशक्तितया केजलमनप्रच्चलतिनल्लात्मेत्यर्थः ॥ प्राउक्ता कैवल्यप्राप्तिः परमात्मदर्शनाद्भवतीतिवस्पन्दशक्तिकचलयमवलम्ब्यापेनमात्म
रूपं यातिपादयति महाचलयेत्यादिनाभिधत्ते ऽदययंशाघीरित्यत ४ ॥ प्राह तेनसंजीपोस्तात्पूर्ववाक्ये ॥ अथतास्त्वपते ऽनेनेतिसर्ज्ञा ॥ कारणेन पादोदरूपेशान्तमेवाति ॥

॥ मनोदरूपमयं दोषं तनोतीमं त्रयात्मकम् ॥ त्वमदेवसदाकानेस्वप्नःस्वप्नाजनैर्यथा ॥ स्फुरातिवल्लातिगछ्तिव्यावतेध्नम ॥
॥ तिमज्जातिसंहरतिस्वयम् ॥ अपरतामुपयोत्यपि केवलंवल्लाति वंवलशक्तितयामनः ॥ वासिष्ठउवाच ॥ महाचलयसीपता ॥
॥ वसंपत्तांसमुपागते ॥ अपरोषदरूपेसंऽजीपोशान्तमेवावशिष्यते ॥ आस्तेनस्तामितोभारवानयोदेवोनिनामयः ॥ सर्वदासर्वहा

तीकानंब्रह्मैव ॥ ननुदरूपासत्त्ववद्दृष्टस्पमसत्त्वमेवयुक्तीमसद्वा ॥ इमथआसीन्नासदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेरित्याह ॥ आस्तइति ॥ अनस्तामितोऽजइतिवापतयोभवि
विकानयोर्निषेधान्मध्यवर्तिनोऽपिबल्वानोभावादिकानान्निषिद्धावेदितव्याः ॥ तस्याजडत्वमाह ॥ देवइति ॥ घोतमानत्वस्यकदाविछ्त्वानिरासायभास्वानित्युक्तम् ॥
तस्यदुःखवित्त्वंवारयति ॥ निरामयइति ॥ तस्यपूर्णत्वमाह ॥ सर्वइति ॥ तत्रहेतुः सर्वहादितिसर्वेदूपेणाविवर्ततिइत्यर्थः ॥ यद्वानीमित्तकानांत्वमाह सर्वहादिति ॥ स
र्वहात्ववतार्थनियामकत्वमपितस्यैवेत्याह महेश्वरइति ॥

श्रीः॥ ननु परमात्मा सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वेन किं व्याप्तीनियन्तृत्वापेक्षत्वेन सति कल्पत४॥ इत्यादित्याशंकाविधानमेव सर्वज्ञत्वादिकं वस्तुतो निर्विकल्पमेव तत्स्वरूपमेत्याभिप्रे

॥५६॥ त्याह॥ यतइति॥ यतो वाच इत्यादिश्रुतिपञ्चदशोद्धृता व्याहारेणास्त इति पूर्वेणा योजनीया॥ तासीन्द्रष्टे परावरइति॥ वक्ष्यमाणात षष्ठेन वा योजनीया वागाद्यगो

चरत्वेऽजनाहि स्वात्मरूप लभ्येत आह॥ उक्तैरिति॥ वागगोचरस्य झलाः कथमात्मेत्यादिसंज्ञास्त आह॥ यस्येति॥ स्वभावजा स्वाभाविका न तूक्तेन तु भूयमानैपिताश्चेत्यागा

ते३ द्यगोचरेणास्माकं विश्वासइत्याशंकेतस्य वादिष्ठकेवलन्न पाप्या यथासंभवं शाकलशास्त्रागम्यत्वान्मैवमित्याभिप्रायेणाह॥ यइति॥ अथ तदुक्तेपरमार्थे वादिनी विज्ञातिपत्ति॥

56

॥ यतो वाचो निवर्तन्ते योयुक्तैरिवगम्यते॥ यस्य चात्मादिकाः संज्ञाः कावतान स्वभावजाः॥ यः उमा स्त्रीरव्य द्रष्टानां ब्रह्मवेदान्त वादिनां॥ ॥

॥ विज्ञानमात्रं विज्ञान विदामेकान्तनिर्मलं॥ यः शून्यवादिनां शून्यं भासको यो ऽर्कतेजसां॥ वक्ता मन्ता ऋतं भोक्ता द्रष्टा सन्त्रासिदैवयः४॥

एर्तनान्वेना लम्बनावेज्ञातिपन्न योगाद्धि यति पत्नैः त्यागेवतपालसूनतया सिद्धेतस्मिन्विश्वास४॥ कार्यइत्याशयेनाह॥ यः उमानीति॥ योगाचारमतमाह॥ विज्ञानेति॥ एका

नेनयमेन निर्मलमेकान्त निर्मलं तसा॥ माध्यमिकमतमाह॥ यः शून्येति॥ वक्तभ॥ शून्यमेवतत्त्वात्तिपाशवानिरायात्॥ भासकइति॥ येनसूर्यस्तपातितेजसा इद्धइति श्रुतेध॥

स्वर्क तेजोभासकत्वेनआपीत विपरीतजीवादे दंपनमात्मनोनायाति॥ वक्तेति ज्ञातंभोक्ता॥ ज्ञातस्यभोक्ता ज्ञातरहितेनकर्मफलमुच्यते॥ ज्ञातं पिवन्तौ सुकृतस्य लोकइति श्रु

ताहतसहितेनकर्मफलाभिधात्॥ मंत्राकातमिति विसंधिकनामार्षम्॥ ॥ ॥ ॥५६॥

सर्वव्यवहारसाक्षके ज्योतिषि शावके न्यस्तमेतत्त्वकथेनादीनां विश्वतिपत्त्यवकाश इत्याशंक्य रागादिदूषितत्वयास्य स्वभावस्य यागासमर्थत्वैजीत्वात्प्रकाशश्च स्व
भवतीत्याशयेनाह ॥ सर्वत्रापीति ॥ जगति सर्वत्रापि परमात्मरूपतेजस्य स्पर्शयात्स्प्रयासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुत्युक्तविशेषबुद्धिनाहितानामसंनिवभवति ॥ सिन्त्व फला
भावादेहस्थोपि जगदिव भवति ॥ तेषां वर्षसहस्रकोघापि तैरप्राप्यत्वात् ॥ तस्यैव परमात्मनो जडप्रकाशकत्व नियामकत्वे च मानं श्लोकद्वयेनाह ॥ चिदिति ॥ घट: स्फुर
ति ॥ पट: स्फुरतीत्यनुभूयमानादरविर्यप्रकाशोयस्मादेव आत्मन: प्रसृत: ॥ चलतीनेवदतीतिल्लीना ॥ वलतीनु भ्रमतिल्लीनेत्य मन: ॥ अलाद्रमेव संक्षोभन फलं यस्यासतो ज्ञा ॥

॥ सर्वत्राप्यसंगतीयो यो देहस्थोपि दूरग: ॥ चित्प्रकाशोत्ययं यस्मादालोक इव भास्वत: ॥ प्रकृतिप्रतानि व्योमेन्द्रियाजाभ्रलाणुसत्फला ॥
॥ चित्तमूलेन्द्रियदलायेनन त्यनति वायुना ॥ पाश्चिन्माणि: प्रकाशित: प्रतिदेहं समुद्गके ॥ य: प्लावयति संपर्ष्टकामितंस्तत: ॥ ॥ ॥

न तु जगज्जातस्य कानियमकावपन्नमात्मन स्तद्धिपरीतस्यजीवस्य भेदोऽप्युक्त इत्यासंसमस्य एकोऽपि षष्ठ: प्रविष्टा: नान्योतोऽस्ति द्रष्टान्तन्तू पश्यातिन् पोव भूवेत्यादिश्रुतिन्याप्तितं तस्यैव जी
वस्वरूपेणावस्थानमाह ॥ पाश्चिदिति ॥ प्रकाशति स्फुरति समुद्गक: संपुटक: ॥ प्रकाति वृत्तीतीत्याने नादेवाभिप्रायेणानियामकत्वमुक्तं ॥ आध्यात्मिकाभिप्रायेणाह य: ॥
प्लावयतीति इतस्तत: संचरयन्तु पंचपर्ष्टकं य: ॥ प्लावयति गमयति ॥ चालयतीत्यर्थ: ॥ पुर्यष्टकस्वरूपमाह ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि मन
आदिचतुष्टयं प्राणादिपंचकं मयो विपदादिकाव्यकामरवकमंचतम: पुनरष्टमी पूरिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु परमात्मैव शरीरमाविश्य संसरति चेत्तस्य कथं कैवल्यमित्याशंक्य वस्तुतो संसारित्वं नास्तीत्याह विपनीत भावनीयापितस्य संसारस्य तत्त्व भावनया निवृत्त्युपपत्ते घटत एवं कैवल्यमित्याह॥ शुद्ध इति॥ अविद्यानत्कार्य्यरहितत्वात्स्वरूपत्वाद्व्योमवित्तया काशकल्पचित्तयास्वभयवेदाकाशकल्पं भवेत्॥ अथवा योजीवभावमापन्नपरमात्मा व्योमचित्तयाखं भवे चैतन्यचिन्मयात्मभवेत्॥ पदार्थचित्तया अनात्मपदार्थचिन्तया आविसंसारोपरिस्थितः॥ अधिष्ठितः॥ अथवा पदार्थचिन्तया अधिष्ठितो विषयीकृतः सन्नर्थत्वमाकाशादिप

॥ शुद्धसंविन्मयस्त्वाद्यः खंभवे व्योमचित्तया॥ पदार्थचिन्तयार्थत्वमिव गच्छत्यधिष्ठितः॥ आविर्भवति तिरोभावमेतियात्र्यब्धिवनोर्म्मयः॥ स्फुरन्त्यातत॥
॥ तेयास्मिन्नगाविव मरीचयः॥ कुर्वन्नपीह जगतां मनतामनन्त दृद नाकिंचन करोति च भावनापि॥ त्वामन्यतस्तमयसंविदिनैर्ष्टिकत्येत्यनुदयास्थिति॥
॥ मतिः स्थितएकएव॥

दार्थत्वं गच्छतीति या॥ पदार्थचिन्तयात्वर्थमिव गच्छतीत्युक्तं प्रपंचयति॥ आविर्भवत्यादि श्लोकद्वयेन॥ आततनोति शयेन व्याप्ते यास्मिन्नाविदाविश्वाविर्भवतितिरोभाव
प्रधानाः॥ चिद्भुवनतरङ्गाः स्फुरन्ति सपन्नमास्तइति पूर्वेणान्वयः॥ तास्मिन्दृष्टेपाविनइसुत्तेनोगावान्वयः॥ इत्यवादिष्ठा॥ जगतां हृन्दसमूहं मायया कुर्वन्नपि वस्तुनो कर्त्ता
तिन्यक्तोदयास्थितिमतिः॥ अथवात्यक्तोदयइति भिन्नं पदम्॥ त्यक्ततउदयउत्पत्तिर्येन सतथा॥ स्थितिनस्यास्तीतिमान्नास्तीत्यस्वलइत्येतत्॥ अनन्तमयसंविदिनाशरहि॥
तचिद्रूपेस्वात्मनिरास्थितोनिनाधानः स्थितइत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्य तद्विज्ञानफलमाह॥ भिद्यत इति॥ हृदयग्रन्थिरहंकारः॥ परावरे परउत्कृष्टः॥ अवरो निकृष्टः तद्रूपेण वर्तमाने इत्यर्थः॥ परमात्मव्यतिरिक्तस्य सद्वितीय
वात्पितत्त्वासंभवाद्द्वैतज्ञानं दुर्लभमित्याशंक्य परिहरति॥ छिद्यत इति॥ किं तच्छास्त्रं यत्परः पराविद्यामाप्नुयादिति तत्राह॥ सर्वेषामिति॥ इति ब्रह्मविदां पूर्वेषाम द्वैतशास्त्रस्यापि
न्तनाभ्यासादतिसुलभमद्वैतज्ञानमिति परिहरति॥ क्षीयत इति॥ किं तच्छास्त्रं यत्परः पराविद्यां प्राप्नुयादिति तत्राह॥ सर्वेषामिति॥ इतिहासानां भारतादीनां मध्ये सारत्वेन

॥ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः॥ क्षीयन्ते सर्वकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥ ॥श्रीरामउवाच॥ इयतो दृश्यमानस्य ब्रह्मन्॥ दृश्यजगत्स्थितेः॥ ॥
॥ मुने कथमसत्तास्ति क्रमेतः सर्षपोदरे॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ मा कुरुसंभ्रमं सच्छास्त्रपरो भवसि रामचेत्॥ तद्दिनैनैव नो मासैः ज्ञास्यसि धीमन् पराविद्याम्॥
॥ सर्वेषामिति हासानामयं सारउदाहृतः॥ श्रुतोस्मिन्निर्मलेयस्माज्जीवन्मुक्तत्वमव्ययम्॥ उदेति स्वयमेवान्तरिदमेव विचारय॥ स्थितमेवास्तमा॥
॥ याति जगद्दृश्यविचारणात्॥ ब्राह्मांज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम्॥ सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहोन्मुक्ततैव सा॥ ॥ ॥

तुमाह॥ श्रुत इति॥ जीवन्मुक्तत्वं विदेहमुक्तस्योपलक्षणम्॥ अद्वैतज्ञानं यद्द्वैतविलक्षणं तदुपायेन कार्यं॥ किं विचारेणेत्यत आह॥ स्थितमिति॥ एवंदृश्यो
विचारणादिस्य नेनापि सम्बध्यते॥ जगद्दृश्यमधिष्ठानसाक्षात्कारान्तपर्यवसानविवेचनादेव॥ छायापारोपितपिशाचवदस्तमायाति॥ न तु मरुच्चारादिना तत्रापि यथास्थितमेवा
स्तमायाति॥ नावयवविश्लेषादिद्वारा॥ श्रुतोस्मिन्निर्मलइत्यादिनोक्तं विविनक्ति ब्राह्मीति॥ नन्दाणामिति॥ ॥ ॥ ॥

ब्रूहीति स्पष्टार्थः॥ जीवन्मुक्तस्य स्वानुभवैकगम्यं लक्षणमाह॥ यथेति॥ यातिभासमात्रेणापरदृष्ट्या व्यवहारवतोपि॥ यस्य यथास्थितमिदं जगत् तत्त्वदृष्ट्यास्तं गतं व्योमवदाभासि
तं च भवति स जीवन्नेव मुक्त इत्युच्यते तस्य परवेद्यमपि लक्षणमाह॥ नोदेतीति॥ यथाप्राप्तव्यवहारेण स्थितिर्यस्य स तथोक्तः॥ पुनरपि स्वानुभवगम्यं लक्षणमाह षड्भिः॥ यो जागर्तीत्या
दिश्लोकत्रयेण॥ स्वस्मातिरिक्तस्य द्वैतस्य बाधात्॥ न तु भवान्धो जीवन्मुक्तः सुषुप्तस्यो भवतीय यथा विषयसन्निधानादवपि निर्विकारत्वात्सुप्तः॥ द्वैताभासोपलब्धत्वाज्जाग

॥ श्रीराम उवाच॥ ब्रह्मन् विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणम्॥ ब्रूहि येन तथैवाहं यते शास्त्रदृशा धिया॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥ यथास्थि ॥ ॥
॥ तमिदं यस्य व्यवहारवतोपि वा॥ अस्तं गतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते॥ नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा॥ यथा प्राप्त॥
॥ स्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते॥ यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते॥ यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ रागद्वेषभ॥
॥ यादीनामनुरूपं चरन्नपि॥ योन्तर्व्योमवदच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ ॥ ॥

र्त्तीव॥ अथवा साक्षादुपलभ्यमानब्रह्मत्वाज्जागर्त्तीव॥ तथा चोक्तं सर्वेश्वरेण॥ तस्यां जागर्त्ति संयमीति॥ यस्य जागरणामज्ञवत् न वर्तते निर्वासनस्तत्त्ववासन इत्यर्थः॥ सकलवा
सनाविलये जीवन्मुक्तस्य संभवात्॥ रागद्वेषभयादीनां प्रारब्धकर्मवेगेनोपस्थितानां रागद्वेषभयाभासादीनामनुरूपमनुगुणं यथायथं चरन्नपि चेष्टमानोपि योऽन्तर्हृदि
तत्त्वात्मस्वरूपतो व्योमवदच्छोऽतीति निर्मलो भवति॥ यथा व्योमनिर्मलमेव॥ एवमात्मापि रागादिमलरहितः इति विजानीत्यर्थः॥ ॥ ॥

यस्याविडंबोऽहंकृतोऽहंकर्त्तेत्येवंविधोभावोवनाज्ञानंनभवति॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्त्तंतेनाहम्॥ अहंतुतद्व्यापारसाक्षी॥ एवंनैत्येवंपश्यतीत्येतत्॥ यस्यबुद्धिर्नलेपायनाणांनालि
प्यतेनानुशायिनीभवति॥ अहमिदंनिषिद्धंकृतवानिदंविहितंनोकार्षंतस्मान्नरकंपतिष्यामीत्येवंयस्यबुद्धिर्नलिप्यते॥ यस्मादित्यादयोनिनामपरश्लोकाः४स्पष्टार्थाः॥ कादि

॥ यस्यनाहंकृतोभावोयस्यबुद्धिर्नलिप्यते॥ कुर्वतोऽकुर्वतोवापिसजीवन्मुक्तउच्यते॥ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः॥
॥ हर्षामर्षभयोन्मुक्तःसजीवन्मुक्तउच्यते॥ शान्तसंसारकलनःकलावानपिनिष्कलः॥ यःसचित्तोपिनिश्चित्तःसजीवन्मुक्तउ॥
॥ च्यते॥ यःसमस्तार्थजातेषुव्यवहार्य्यपिशीतलः॥ परार्थेष्विवपूर्णात्मासजीवन्मुक्तउच्यते॥ जीवन्मुक्तपदंत्यक्त्वास्वदेहेकाल॥
॥ सात्कृते॥ विशत्यदेहमुक्तत्वंपवनोस्पन्दतामिव॥ विदेहमुक्तोनोदेतिनास्तमेतिनशाम्यति॥ नसन्नासन्नदूरस्थोनचाहंनचनेतरः॥
॥ ततःस्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम्॥ अनाख्यमनभिव्यक्तंसत्किंचिदवशिष्यते॥ ॥ ॥

त्किंचिदवशिष्यते॥ कलावानपिअविद्ययासावयवोऽपि॥ निष्कलोवस्तुतोनिरवयवः॥ सचित्तोऽपिचित्ताभासेनवर्त्तमानोऽपिनिश्चित्तोवस्तुतश्चित्तरहितः॥ परार्थेष्विपन
स्वामिषुवस्तुषुव्यवहारवशात्॥ तन्नाशपरहितः॥ स्वदेहरहितइत्यर्थः॥ उपलक्षणमेतत्॥ हर्षरहितत्वम्पनजीवन्मुक्तस्याभिमानवर्जितस्यसमस्तार्थजातस्यसाकल्येन
वैकल्येनवाहर्षोविषादोवासंभवति॥ नसन्नासन्नकार्य्यकारणमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

श्री ॥
॥५९॥
59

नशून्यंनानिराकारमित्यर्थः ॥ किमपिसद्रूपंतयास्थितमितिसम्बन्धः ॥ नसदिति ॥ सन्नभवतिब्रह्मादिवत्सत्त्वजातेस्तत्रानभ्युपगमात् ॥ सद्बाधकाश्यत्वात् ॥ असन्नभवति ॥
परमार्थसद्रूपत्वात् ॥ सदसन्नभवतिविरोधात् ॥ सभावोभावनमपिनेत्यर्थः ॥ भावनीयतावस्थंदृश्यम् ॥ आदिमध्यपर्यन्तानविद्यन्तेयस्मिन् ॥ तदनादिमध्यपर्यन्तं ॥ अनाधिमनं ॥
पीडारहितम् ॥ निरामयंशरीरपीडारहितम् ॥ यदेवंविधंचिन्मात्रंतं ॥ द्विकेनयुक्तमुच्यते ॥ इतिविशेषः ॥ एवंविदेहत्वाख्यंपरमार्थरूपमाख्यायतत्प्राप्त्युपायमाह ॥ दृष्टेति ॥

॥ नशून्यंनापिचाकारंनदृश्यंनापिदर्शनम् ॥ नचभूतपदार्थौघःसदनन्ततयास्थितं ॥ किमप्यव्यपदेशात्मपूर्णात्पूर्णतराकृतिः ॥ नसन्नासन्नसदसन्ना ॥
॥ भावोभावनंनच ॥ चिन्मात्रंचैत्यरहितमनन्तमजरंशिवं ॥ अनादिमध्यपर्यन्तंयदनादिनिरामयं ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानांमध्येयद्दर्शनंस्थितम् ॥ ॥
॥ साध्येतदवधानेनतदेतदवबुध्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ परमार्थस्यकिंरूपंतस्यानन्दाविदाकृतेः ॥ पुनरेतन्ममाचक्ष्वनिपुणंबोधवृद्धये ॥ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानिज्ञातृज्ञानज्ञेयानितेषांसाक्षितयास्थितं ॥ द्रष्टारंस्फुरतिदर्शनेस्फुरतिदृश्यस्फुरणात्पूर्वंतेष्वनुगतंतद्भिन्नकालानिर्विकल्पचैतन्यंज्ञेतन्मयंस्थितमित्यर्थः ॥
तदवधानेनतास्मिन्दृष्टेतत्कार्यंमोक्षावातदवधानेनतन्निरूपेननोधितत्वंपदार्थसाक्षात्कारेणेत्यर्थः ॥ तदेतदवबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ तदेतदवबुध्यसेपूर्वोक्तिमधुनोपपतिपादितंपरम ॥५९॥
र्थस्वरूपमवगच्छतीत्यर्थः ॥ महाबलयसम्पन्नोइत्यादिनायत्परमार्थस्वरूपंप्रतिपादितंपुनश्चाविदेहमुक्तो ॥ स्वरूपतयाननस्यैवयन्निरूपितंतदिदामितिकेनततस्तामजक

यदिकलाउद्घाटितरामः परमार्थस्थितिः

परमार्थस्वरूपस्य अप्राकृतकाया दर्शयितुमाह ॥ महाबलयेति ॥ तदिदं वार्पितम् इति तत्स्वरूपं ब्रह्म इदं वार्पितं त्वयर्पितं त्वयार्पितमित्यर्थः ॥ तत्र नाशयित्वेत्यादि श्लोकचतुष्टयेन ॥ समाध्यवस्थामवलम्ब्य परमार्थस्वरूपमाह ॥ समाध्यवस्थायां मनसो वृत्तिहीनत्वे नरपते ॥ मनो नरपतीत्यत आह ॥ मनसो वृत्तिसंक्षय इति ॥ मनसो वृत्तीनां शब्दाद्याकाराणां सम्यक्क्षये सति ॥ स्वमात्मानं शरीरेन्द्रियात्मना वर्तमानं नाशयित्वा अभिमानमात्रं त्याजयित्वा शरीरेन्द्रियात्मत्वमात्मनः समभावाद्वाभिमाननाशनं नरपति ॥ अत इदमाभिधीयते नाशयि

॥ वसिष्ठ उवाच ॥ महाबल यः सम्यक्ज्ञो सर्वकारणकारणम् ॥ शिष्यते तत्परं ब्रह्म तदिदं वार्पितं शृणु ॥ नाशयित्वा स्वमात्मानं मनसो ॥ ० ॥ वृत्तिसंक्षये ॥ सद्रूपं पदवाख्येयं तद्रूपं तस्य वस्तु न ४ ॥ चितेर्जीवस्वभावाया यदचेत्योन्मुखं वपुः ४ ॥ चिन्मात्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ४ ॥

त्वा सम्यगात्मानमिति ॥ अत्र साध्याहारेण योजना ॥ स्वमात्मानं नाशयित्वा वस्तुनो जातिगुणक्रियादिरहितत्वादनाख्येयं यत्सद्रूपं वृत्तिसंक्षये साक्षिरूपं तस्य ब्रह्मवस्तुनः परं स्वरूपं स्वरूपमुच्यते ॥ जीवः स्वभावः स्वरूपं यस्याः ४ स्याः जीवस्वभावायाश्चितेः या चित्तैरेव चेत्योन्मुखं विषयोन्मुखं यद्वपुः स्वरूपमस्ति कीदृशं तदित्याह ॥ चिन्मात्रं विमलं शान्तमिति ॥ निर्विकल्पं चिदेकस्वरूपं ॥ सनाद्यागन्तुकमलरहितं निर्विकारं च तत्परमात्मनो रूपं स्वरूपमुच्यते ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥ अज्ञत्वे इति अवयवसंगतेति वातातपादोषस्य शाखिकत्व भविष्यति पादे रागभवं विना चेतनस्य देतोपाधिकजीवस्य यद्रूपमासीत्यन्तःकरणेन स्पृतीवस्वरूपमज्ञानेऽपि स्पर्शा
॥६०॥ पत्तभवरहितं भवतीति॥ तद्व वक्ष्ये तार्थमाह जीवत्व इति॥ तद्रूपं परमात्मने परमं संसारातीतं स्वरूपं॥ अस्वप्नाया इति जागरितमपि दीर्घस्वप्न इति स्वप्नदृशा दृष्टं न गम्यते॥ अस्य
स्वप्नायाः स्वप्नजागरिते न हितायाः अजडायाः सुषुप्तिरहितायाः अनन्तवस्तुविषयत्वादनन्तायाः एवंभूतानि द्रायाः रविनकालयोगानिद्रायाः यद्रूपमित्यादि समानम्॥ एतदुक्तं
60 भवति॥ तुरीयावस्थानलक्षणयोगानिद्रायां सा निर्विकल्पादिरूपं प्रतीयते॥ तत्परमात्मनः स्वरूपमिति॥ विक्षेपदशाभवनभ्यापि परमार्थस्वरूपमाह॥ वेदनस्येत्या

॥ अज्ञत्वेऽपि वातादोषस्य शोधिपि भवं विना॥ जीवत्वे चेतसो रूपं यत्तत्परमात्मने॥ अस्वप्नाया अनन्तायाश्च॥
॥ जडायामहामते॥ यद्रूपाविरनिद्रायास्तद्रूपं परमात्मने॥ वेदनस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तथा॥ वेदनेयदना॥
॥ यनीतद्रूपं परमात्मने॥ व्यवहारपस्यापि सत्यासाक्षादवभासनम्॥ अव्योम्न एव व्योमत्वं तद्रूपं परमात्मने॥ ॥

दिरलोकत्रयेण॥ वेदनस्यात्मनः नागाहृन्नीलज्ञानस्य प्रकाशस्यादित्यादि सम्बन्धिनो दृश्यस्य रागादिवेद्यस्य उपलक्षणमेतत्॥ प्रकाशस्य तमसो ज्ञानस्य पदे वेदनसाक्षिलक्षण
मासीत्तदिपूर्ववत्॥ व्यवहारपरस्येति भ्रान्त्या व्यवहारपरस्यापि जीवस्य वस्तुकृत्यायाः पाषाणावयवभासनं नोऽशिलावान्निस्वलतयावस्थानं॥ अव्योम्न एव मृषावपञ्चस्येव व्यो
मत्वं वस्तुतो निःस्वरूपं वस्तु यद्वाव्योम्न एव लौकिकदृश्यानाकाशादस्येव व्योमत्वं॥ वस्तुत आकाशासदसत्त्वं नदित्यादि समानम्॥ ॥ ॥ ॥६०॥

वेदवेदनवेत्तृत्वरूपत्रयं वेद्यत्वदत्तत्त्वत्त्वेरूपाणां त्रयं पुनः अत्यक्तं सत् ॥ यत्राधिष्ठाने उदेति उत्पद्यते ॥ अस्तमायाति ॥ नरपतिवत्तद्रूपम् ॥ अभूतोपमानेन परमात्मस्व
रूपं प्रतिपादयति ॥ स्थावराणामिति स्थावराणां स्थावरादीनां स्वभावतो मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं हि यत्सिद्धं यद्रूपमस्ति तद्दोषमयं वो स्वरूपम् ॥ केवलं किंतु वेत्त्वेन हि तत्स्वरूपं प
रेण परमात्मनोपमीयते ॥ अर्थात्परमात्मन उपमानं स्थुक्तं भवति ॥ उपसंहरति जगतीति ॥ ब्रह्मविष्णुहरराज आदिगुणोपाधयः सदीवो गुणसाम्यसाक्षी आदिशब्देन गु

॥ वेद्यवेदनवेत्तृत्वरूपत्रयमिदं पुनः ॥ यत्रोदेत्यस्तमायाति तद्रूपं परमात्मनः ॥ स्थावराणां हि यद्रूपं तच्चेद्दोषमयं भवेत् ॥
॥ मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते ॥ ब्रह्मार्कशिवविष्णुहरशक्रसदाशिवादिशान्तोदीवं परमेतदिकमास्ते ॥ सर्वोपाधि ॥
॥ व्यवसायाद्विकल्परूपं वै तन्मात्रमयमाज्ञितविश्वमजम् ॥ • ॥ इति वाल्मीकीये मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणोपकारणार्थनिदर्शः ॥ ॥

णसाम्योपाधिमपि ईश्वरादिर्गृह्यते ॥ शिवं मंगलमानन्दरूपमित्यर्थः ॥ अविकल्परूपा निर्विकल्पस्वरूपं तत्केतुमात ॥ सर्वोपाधिव्यवसायादिति ॥ सर्वोपाधिनाशावसात ॥ वै तन्मा
त्रमयं वै तन्मात्रस्वरूपम् ॥ उज्जीतविश्वसमुत्पन्नसर्वसजम् ॥ • ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखविरचितो वा
सिष्ठचन्द्रिकायामुत्पत्तिप्रकरणे आकाशजाख्यानं नाम पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥

श्रीः ॥ पूर्वस्मिंश्चाकाशजाख्याने चिन्मात्रस्वरूपस्य परमात्मनोर्मायामनोभूत्वा जगत्सृजसीत्युक्तं ॥ इदानीं मायया वक्रदुर्घटहेतुत्वं जगन्मायिकत्वं निश्चयपाद्यायि प्रपंचयितुं लीलाख्यानम
॥ ६१ ॥ वतारयति ॥ अत्रेदमिति ॥ तथा च महर्षिरुक्तं पूर्वं चाकाशजाख्याने चिन्मात्रस्य परमात्मनः ॥ या माया सा मनोभूत्वा सृजतीत्युपवर्णितम् ॥ लीलाख्यानेन मायया वक्रदुर्घटहेतुना
प्रपंच्यते मायिकत्वं जगत्येतत्स्फुटी भवेदिति यं श्रुत्वा विद्याकाशमित्यतः ॥ श्लोकेन ॥ स्पष्टार्थाः कविदित्कीर्विंशतिर्विच्यते ॥ कुलपद्मः कुलोजज्ञानः ॥ पद्मशब्दो वाच्यलिङ्गो भवति ॥
61

॥ अत्रेदं माण्डपाख्यानं शृणु श्रवणभूषितम् ॥ निःसन्देहो यथैषार्थस्त्वन्तेवि स्वान्तिमेतिते ॥ आसीदस्मिन्महीपीठे कुलपद्मो विकासवान् ॥
॥ पद्मो नाम नृपः श्रीमान्बहुपुत्रो विवेकवान् ॥ मर्यादापालनाम्भोधिर्द्विषत्तिमिरभास्करः ॥ सरः सद्गुणहंसानां दोषत्यापहुताशनः ॥

वाच्यलिंगसिपद्मामित्यमरः ॥ विकाशवान् कीर्त्तिमान् ॥ अथवा मुखविकासवान् ॥ नित्यप्रमुदितमुख इति यावत् ॥ मर्यादापालनाम्भोधिर्मर्यादापालने ऽम्भोनिधितुल्यः ॥ यथा
म्भोधिर्वेलां मर्यादां नातिक्रामति तथा वर्णाश्रममर्यादां नातिक्रामतीत्यर्थः ॥ द्विषत्तिमिरभास्करः ॥ सत्त्वन्धकारसूर्यः ॥ सद्गुणाः शोभनगुणास्त एव हंसास्तेषां सरः ॥ दोषत्यप्पा
हुताशनः ॥ दोषाः पवत्यापत्यासमूहस्तस्य हुताशनोऽग्निः ॥ पापादिभ्यो यदिति समूहार्थे त्याशब्दाघद्रप्रत्ययः ॥ ॥ ॥ ६१ ॥

शोभनो भगः श्रीर्यस्याः सा सुभगा कमलालनमी ॥ उदितोत्पन्ना ॥ अवानिर्भूमिः ॥ अवनावुदिता कमलेवेति सम्बन्धः ॥ भर्तर्युद्विग्ने संतप्ते सति शोकाद्विग्ना प्रकर्षेण संतप्ता भव
ति यौवनोल्लासवान् ॥ यौवनोदेकवान् ॥ ज्ञानं ब्रह्मादिविषयं विद्या देवताधर्मादिविषया ॥ इत्यर्थः येत्पन्नेत्याति शब्दस्याचिन्तयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ हे विप्राः ॥ मत्स्यनामम

॥ तस्यासीत्सुभगा भार्या लीला लीलाविनाशिनी ॥ सर्वसौभाग्यवलिता कमलेवोदिता वनौ ॥ उद्विग्ने शोकद्विग्ना मुदिते मुदिता समाकुलालीते ॥
॥ प्रतिबिंबसमा कान्ता संक्रुद्धे केवलं भीता ॥ सैकदा चिन्तयामास शुभसंकल्पशालिनी ॥ प्राणेभ्योऽपि प्रियो योऽसावाममैष जगतीपतिः ॥ ० ॥
॥ यौवनोल्लासवान् श्रीमान् कथं स्यादजरामरः ॥ भर्त्रानेन कथं साकं रमे युगशतान्यहम् ॥ ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा विद्यावृद्धान्स द्विजान् ॥ ० ॥
॥ पृच्छामि तावन्नरनाथः कथं नस्यान्नगमामिति ॥ इत्यानीयाथ संपूज्य द्विजान्पृष्टमानता ॥ अमरत्वं कथं विप्रा भवेदिति पुनः पुनः ॥ विप्रा ऊचुः ॥
॥ तपोजपयमैर्देवि समस्तास्ति सिद्धयः ॥ संप्राप्यन्तेऽमरत्वं तु न कथंचन लभ्यते ॥ ॥ ॥

रत्वं कथं भवेदिति पुनः पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ यमा अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥ सिद्धानां सिद्धियोनिमाद्यः सिद्धा सिद्धयः ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥ तन्नर्हि॥ ऽस्मात्कन्या द्वितीया ननन्दस्वप्नेसंस्यास्येसम्यक् पुत्रजन्मजानीयोग्पतयास्थितिं कारिष्येत न्नप्राध्यमम र्त्तजीवे परिश्रम स्यातिजीवे अश्रान्तम एष पेऽन्न४पुनम एष॥ आतो

॥६२॥ र्बतुष्टिपर्यन्तं॥ आस्थिता॥ ऽस्मारिता॥ चाज्ञोव र्स्याभिज्ञः॥ विदार॥ ब्रह्म वित॥ वेदादिजयुत प्राज्ञ हृद्ध पूजापरायणो तिक्रावित॥ ॥ ॥

॥ इत्याकर्ण्य द्विजमुखाच्चिन्तयामास सा पुनः॥ इदं स्वप्नजं येवासु मीता प्रियवियोगतः॥ भर्तारं भर्तुर्निजे मे यदि देवाज्ञा विष्यति॥

॥ तत्स र्वदुःखानिर्मुक्तास्संस्थास्ये सुखमात्मनि॥ अथ वर्षसहस्रेणा भर्त्रा दिवेन्मारिष्याति॥ तत्कारिष्येयथा येन जीवागे हान्नयास्पति॥

॥ न्नम न्नसीवेऽस्मिन्द्विजे शुश्रून्नमाप्ये॥ भर्त्रावलोकितानीत्यं निवत्स्यामि यथासुखम्॥ अथैवा नभ्यैतद र्थं दिवीशामिसं नस्वतीस्र॥

॥ जपोपवासानियमैरातो र्थं पूजयामाहम्॥ इतीतानि रवित्यसानाथ मत्कैवराप्तना॥ यथाशास्त्र वकानोग्नेतयानियममास्थिता॥

॥ स्थिनावातस्यपर्यन्ते हुतपानाणा॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञ हृद्ध पूजापरायणा४॥ स्नानदानतपोध्यान नित्योद्युक्त शरीरका॥ सर्वागिक्षा॥

॥ सपावानकारिणी क्लेशहारिणी॥ विनानशतशतमेवं साबालानियमशालिनी॥ ॥ ॥ ॥

स्नानदानतपोध्यानेषु नित्यमुद्युक्तं शरीरं यस्याः सा तथोक्ता॥ सर्वासिक्वनेसपावारकारिणी॥ सर्वासिक्वसपावानकारिणी॥ ॥ ॥ ॥६२॥

अनारतं सततं तपोनिष्ठामवलम्ब्य तिष्ठादित्यध्याहारः ॥ अथवा तिष्ठ इत्यादि त्वन्नभाविताथः ॥ अध्यापय इत्यर्थः ॥ प्रतिमानिता प्रतिपूजिता आदरातिशयद्योतनाय पूजि
ताप्रतिमानिते त्युक्तौ ॥ प्रतिभागतीति क्वचित ॥ भर्तृभक्त्यातिशायिनेति भर्तृभक्त्यातिशायितेन ॥ ॥ ॥ ॥

॥ आनन्तरं तपोनिष्ठामतिष्ठत्वं कष्टचेष्टया ॥ वीरात्राणां शतेनाथ पूजिता प्रतिमानिता ॥ तुष्टा भगवती गौरी वागीससमुवाचताम् ॥
॥ निरन्तरेण तपसा भर्तृभक्त्यातिशायिना ॥ परितुष्टास्मि ते वत्से गृहाण वरमीप्सितम् ॥ ० ॥ राजोवाच ॥ जय जन्मजराक्षालापाहरे ॥
॥ घराशिप्रभे ॥ जय हादानकौशेयनिवानाराविप्रभे ॥ अम्ब मातर्जगन्मातस्त्रायस्व कृपणां मेनाम् ॥ इदं वरद्वयं देहि यदि प्रार्थ्य ॥
॥ ते मया ॥ एकं तावद्विदेहस्य भर्तुर्जीवो ममान्तिकात ॥ अस्माद्देवहि मायासीन्निजान्तः पुरमाण्पात ॥ द्वितीयन्तु महादेवि प्रार्थये हृयदा ॥
॥ यदा ॥ दर्शनाय वरार्थेन तदा मे देहि दर्शनं ॥ इत्याकार्प्य जगन्माता तथास्त्वेवामीतिस्वयं ॥ उक्त्वान्तर्धानमगमत प्रोत्स्यमानेविवा विवे ॥
॥ अथ सा राजमहिषी परितुष्टेष्टदेवता ॥ प्राणैर्वामृतवर्षाणां वभूवानन्दवारिणी ॥
॥

जन्माजनापवञ्चालास्ता भिहादपवपोषस्तत्पामकाशारीप्रभे रुतसम्बोधीहाद ॥ विदेहस्य ॥ मृतस्य ॥ वरार्थेनवनप्रयोजनेन हेतुना दर्शनाय यदा त्वां प्रार्थयेत तदा
(दर्शनं दितीयं ॥ ॥

श्री॥ पञ्चमासन्तु कष्टकइत्यादीनि पंचकालत्वज्ञस्यविशेषणानि पञ्चमासन्तं वा कष्टकं नाभिवज योयस्यतत्रयाम्रमृगांक स्त्वलयेव कोवकष्टकौ स्त्रियामित्यमनः॥ दिनान्यराय
॥६३॥ स्यतत्रयामाभिमम्पनेपिपर्यत्नीपरितः समाप्यिता॥ अयोतिकारा आडब्यत्ने॥ वर्षदण्डके सम्मतता ज्ञकेनाभि॥ पिंडिकास्यन्दः स्वरूपेरावेगतेः॥ कालत्वम्भ्र्अर्कत्वेनोपचारा

63

॥पञ्चमासन्तु कष्टके दिनारे वर्षदण्डके॥ आनाभौ स्पन्दमये कालत्वचक्रे वर्त्तत्यथ॥ अनार्द्धमाप्यजगामास्याः पद्मस्तद्वेतनं ततो॥
॥मृते मासिस्मकीपाल्ले शोकसन्तापपीडिता॥ निर्जलानाली नीवासो पनाहानिमुपाययो॥ देवमात्रं दिनी क्लिष्टंमीनमूका॥
॥वियोगिनी॥ नमूवचक्रवाकीवमानााहीन्मनागामुन्मुखी॥ अथतामातिमात्रावेकल्नां सहसापाकाशभवासनस्वती॥ सपत्नीद्दरो॥
॥पविकल्नां त्वमा हावृष्टिरिवान्वकम्पत॥ सनत्स्वत्युवाच॥ शचीभूतामिमं वत्से भर्त्तारिपुष्परवाडके॥ सा त्वाधस्यापयेनत्वं पुनर्भर्त्ता॥
॥रमाप्स्यासि॥ पुष्पाणीन्द्रानिमेष्यानिनोर्तवैपावितत्स्यसि॥ भूयश्चतवभर्त्तारमाविनेााकरिष्यति॥ पतदीयस्वजीवोसोवाकाशाद्वि॥
॥शादस्तव॥ नानिर्जमिष्यातीक्लिश्चमितोत्तः पुनर्मााडपात॥ ॥ ॥

नामयत्वमक्ती वर्त्ततीतिसतिसप्तमी॥ इष्टावियोगजदुःखरोकः तापोदुःखमात्रं नालिनीपद्मिनी॥ आतिमात्रावेकल्नासत्यथपिनवशांसपत्नींमतस्यां वान्नजातिः॥ प्रोष्ठीतुसफ
रीद्वयोरित्यमनः॥ उत्पमत्स्यकोतिकोविदः॥ पुष्परवाडकेपुष्पसमूहे॥ ॥ ॥ ॥ ॥६३॥

आह्वाययामासेति ॥ त्रिजगत्यो ऽत्राविवक्षित ॥ साक्षात्कृतेत्यर्थः ॥ ब्रह्माणि विदिते सति तस्मिंश्चित्तवृत्तिनिरोधात्मकयोगाद्योगिजनानां गोचरपदार्थदर्शनसामर्थ्यं संभव
तीयतस्ततो लील्या अंतःपुरमध्यप्रकाशे वर्त्तमानभर्तृदर्शनसामर्थ्यसिध्यर्थं ब्रह्मस्वरूपं ज्ञातिया प्रयाति भगवती सरस्वती ॥ चिदाकाशमित्यादि श्लोकद्वयेन ॥ नतु वर्त्त
मानत्वेन यथार्थभूतं लीलायाश्च ब्रह्मज्ञातिपादनादिकोविनापि लीलायै स्पष्टं स्वदर्शनसामर्थ्यं कुतो न ददाति सरस्वती ॥ ब्रह्मज्ञातिपादनादेव कुतः प्रवर्त्तत इति चेद

॥ सा दिव्यां भावनीं श्रुत्वा स्थापयित्वा तथा पतिम् ॥ दुःखादाह्वाययामास देवीं ज्ञप्तिं सरस्वतीम् ॥ ० ॥ सरस्वत्युवाच ॥ किं स्मृतास्मि त्वया ॥
॥ यावत्त्वेवक्से किमाति शोकताम् ॥ इत्युपेत्य पुनोक्ताप्तिस्ता मुवाच सरस्वती ॥ ० ॥ लीलोवाच ॥ विक्रमं मर्त्या वास्थितो भर्त्ता किं करोत्यथ कीदृश ॥ ४ ॥
॥ समीपं नय मां तस्य नैकाशनतोस्मि जीवितुम् ॥ चिन्नाकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ॥ द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥ ॥

च्यते ॥ त्वं भया लीलानां तव संसारिकफलाभिलाषेनानाराधितत्वादिरूपसंसारान्मुक्ता भवेयमित्यभिसंवायाराधितत्वात्तात्त्वत्कृत्स्नमेव वर्त्तते ॥ चित्तमेवास्पिद्ध
त्वसूक्ष्मत्वादिनाकाशकल्पत्वाच्चिदाकाशं चित्पनमात्मैवाकाशं चिदाकाशमाकाशं च महाभूतसंज्ञं तृतीयमास्ति ॥ स्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिनाऽगति प्रसिद्धे पूर्वे प्रयपि दाका
शतानि द्वाभ्यां शून्यतरमत्यन्तशून्यं विद्धि ॥ अव्यक्ताकाशं च तृतीयकमिति अव्याहृतमुच्यते ॥ द्वाभ्यां शून्यतरमित्यनेन ब्रह्म सर्वोनिःप्रपंचत्व मुक्ती ॥ चिन्नाव्याहृतानि कण्ठ

श्रीः ॥ वेसादिति संविदः रविन्तस्माद्देशान्तरप्राप्तो विषयाद्विषयान्तरप्राप्तौ संत्यां निमेषोणात्यल्पकालेन प्रतीयमानयन्मध्यमस्ति तद्देवाविकाशं विद्धि जानीहि ॥ एतदु

॥ ६४ ॥ न्मिभवतीति विन्तस्यपूर्वहृत्ता न छायामुन्तरहृत्तोभातिन्यामध्येयार्न्निर्विषयसान्वीमाक्तिभूतं नैतन्यस्वयं प्रकाशते हृत्योमध्ये प्रतीयमानत्वान्मध्यामित्युच्यमानं तद्विकाशं वि

64 द्धाति ॥ सैतथाचसमभूमिकानिरूपणावसरेवत्स्याति ॥ अर्थादयोन्तनंविनेयातिमध्यउपास्थिताति ४ ॥ निरस्तपाननाकाशोस्तनूपास्थिति नुच्यते इति उक्तंव महद्भिः ४ ॥ सन्ध्ययोरवि

॥ देशाद्देशान्तरप्राप्तौ संविदो मध्यमेव यत ॥ निमेषाद्विकाशं तद्विद्धि वन्वर्णितं ॥

॥ तादृशीन्निरस्तानिःशेषसंकल्पास्थितिमाश्रितेत ॥ सर्वात्मकं पदं शान्तं तदा प्राप्नोत्यसंशयं ॥

त्नहृत्नीनामभावस्वावभासिता ॥ निर्विकारेणायेनासोकूपस्यइतिगीयतइति ॥ एवं भ्रत्तात्मत्वं प्रतस्थाति पाघतद्विषयंयोगीतत्फलंवाह ॥ तादृशीन्निति ॥ निरस्तोनिःशेषो

निरवशेषः संकल्पोनात्मप्रत्ययतरूणाजयायासातथोक्ता ॥ एषिगछामि ॥ इत्यागतावीतिवातोभिमिथ्यमपुरुषेक वरन्नं ॥ प्राप्नोष्यवगातिप्राप्तिरनामुच्यतइत्यर्थः ॥ तथाचोक्तं

ह्वालीहीनमनः कृत्वान्तेचर्सपरमात्मानि ॥ एकाकृत्य विमुच्येतयोगोयंमुख्यउच्यतइति ॥ यदासर्वाणिभूतानिसमाधिस्थोनपश्यति ॥ एकीभूतः परेणासौतदाभवतिकेवलइतिवा ॥ ६४

सर्वात्मकपदप्राप्त्युपायमाह ॥ अत्यन्ताभावसम्पत्त्येति ॥ जगतोत्पत्त्याभावसम्पत्त्या सत्त्वानिश्चयेनेति यावत् ॥ एतत्पूर्वोक्तं पदं मद्वचने ॥ णास्वित्यादयो यथा पलुरित्यन्ताः ४ अ
नावार्यथाः स्पष्टार्थाः ॥ क्वाचित्कीं विधिमाख्यायते ॥ तस्मिन्नेवालयाम्बरेऽस्य प्रकृताकाशे इत्यर्थः ॥ जीवेतीत्क्रियापदं ॥ पपात ॥ उत्थामतस्थौ हृदे ल्लीलया प्रागुद्भूतदेशाद्

॥ अत्यन्ताभावसम्पत्त्या जगतस्त्वेतदाप्यते ॥ नान्यथा मद्वचो ॥ ण ॥ स्तु त्वं तु प्राप्स्यसि सुन्दरि ॥ ० ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वा सा ययौ देवी दिव्यमात्मीयमा ॥
॥ स्पदम् लीला तु लीलयैवासीन्निर्विकल्पसमाधिभाक् ॥ तत्याज आथ निमेषेण ॥ सान्तःकरणपञ्जरम् ॥ स्वदेहं स्वामिवोड्डीना मुक्तनीडा विहङ्गमी ॥
॥ ददर्श स्वं स्वभर्तारं तस्मिन्नेवालयाम्बरे ॥ संस्थितं पार्थिवीपालमास्थाने वृतनागजके ॥ सिंहासनसमारूढं जयतीवेति संस्कृती ॥ पूर्वद्वारास्थिता ॥
॥ संख्यमुनिविप्रर्षिमण्डलं ॥ पश्चिमद्वारगाशेषराजराजेशमण्डलं ॥ उत्तरद्वारगासंख्यरथहस्त्यश्वसंकुलम् ॥ दक्षिणद्वारगासंख्यललनालो ॥
॥ कसंकुलं ॥ पपातात्पसनारंभासात्तां नरपतेः सभाम् ॥ तद्देशांस्तत्समावारांस्तथा तानेव तालकान् ॥ अथानानप्यपूर्वाधिपाधिताच्छ ह्यदस्तथा ॥ मना ॥
॥ वदनदीशैलपुरपत्तनमण्डितान् ॥ दृष्टवर्षं भूपालं प्राक्तन्याजनसोज्झितं ॥ सर्वमालोकमाना सा विस्मयं परमं ययौ ॥ अथाप्युत्थापसानाम्नी ॥
॥ नि नाना पुनरागता ॥ देवी संस्मारविज्ञप्तिं ददर्शाविपुरास्थिताम् ॥ भद्रासनगतां देवीं लीला ह्यष्टा हृदि स्थिता ॥ ॥ ॥

यः परामृश्यते तालकावाद्दिनः ॥ पुरं शारवानगरं पत्तनं मूलनगरम् ॥ राजधानीत्यर्थः ॥ भद्रासनगतीं सिंहासनगतां ॥ नृपासनं यत्तेऽद्भ्रासनं सिंहासनं चेति दित्यमरः ॥
शुभासनगतामिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥ पमनूपेमरणाः नगरत्रणाएवतास्मिन्नेवप्काकारोवृष्टस्य प्रपंचांतनस्योत्पन्नावुवितदेशकालसाधनाद्यभावात ॥ स्वप्नप्रपंचवान्मीथ्यात्वीनीरचित्यदृष्टान्तेनसंभावितस्य
॥६५॥ जगन्मीथ्यात्वस्पानिरचयापत्तु,' प्रपंचात्तनन्भ्रमकानागयपेत्यादिश्लोकेनदृष्टाति ॥ तद्भ्रमकानगोक्ति विदितेतत्कानकस्यसर्वस्यापिजगतोमिथ्यात्वीनिस्चेतुंशक्यइति ॥
अमूर्तेमूर्छितावयवःसनभवतीत्यमूर्तः ॥ अमूर्तः ॥ अमूर्तत्वेहेतुः ॥ भ्रमात्मकइति ॥ तस्मात्संसर्गादन्यइत्यध्याहार्यः ॥ सर्वोयंप्रपञ्चोभ्रमात्मकएवतत्रपूर्वंभ्रमाउत्तरो

॥ यथापत्तुनमूर्तोऽस्मात्स्वजन्मिनःजोभ्रमात्मकः ॥ जातस्तथाकथयमेजगद्भ्रमत्तिवृत्तये ॥ ॥ श्रीदेवुवाव ॥ प्राक्स्मृतेभ्रांतिमात्रात्मास्वजोय
॥ मुदितोयथा ॥ तथाद्वितीयःप्रसुस्तेयथैतत्कथ्यतेशृणु ॥ आस्तेकास्चिदाकाशेकास्चित्तसानमाएपः ॥ आकाशविशदाकारदलसंछादिताकृतिः ॥

त्राभ्रमोत्पत्रितिसिद्धान्तेतत्स्वत्तुमेनागा प्राक्तनप्रपंचभ्रमोयथापूर्वजन्मविनाउत्पितस्तथामनागा ननुनभाविप्रपञ्चभ्रमोपिपूर्वजन्मभावनायाउत्पन्नइसुन्न
माक ॥ प्राक्तितिदृष्टान्तएवासंप्रातिपत्रइत्यारंवाक ॥ यथैतदिति ॥ यथैतत्स्पष्टंभवतितथाकथ्यते ॥ पप्रलीनयोस्वजन्मिनेवलानन्दपातितयापूर्वविस्थानादिकांदर्शयितुंतत्र
येपूर्वसंसारजीर्णामाणपतयावर्णायंतिहेयत्वाय ॥ आस्तेकास्चिदित्यादिना ॥ संछाद्यतेइनेनेतिसंछादनं ॥ आकाशमेवनीलत्वकोशदजात्मेकसंछादनंतेनछादिताकृ

मेरौ रवेर्वल्मीभस्त्रस्थानां लोकेशानामिन्द्रादीनां पुरश्च्यः कुडंच्चिन्यः॥ तएव शाल्मल्यांडिका उपलक्षिका यस्य स तथा तस्य पारवेरकान्तस्यो वल्मीकव्याप्तलोष्टको भवति॥
तथा संस्थान माण्डपोपि कोणास्थभूतवल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः॥ लोष्टपांशुपिण्ड४ पर्वतकोणोत्तस्थिता४ ग्राणोनोभूतराशे नोव्यन्ते॥ पर्वतापवलोष्टानि कोणास्थ
भूतान्येव वल्मीकानि तैर्व्याप्तानि पर्वतलोष्टकानि यस्मिन् स तथा॥ अथवा कोणास्थानि भूतवल्मीकव्याप्तानि पर्वतलोष्टानि यस्य स तथोक्त४॥ जठरोजनाभ्युक्तः॥
अनेके पुत्रा मरीच्यादयो यस्य सो नेकपुत्रः॥ अनेकपुत्रो जरठ४ ब्रजः ब्रजेशो ब्रह्मा तस्य स्थानं माण्डपो पूर्वभागे तिर्यगायतमहावंशास्थितकीटको भवति॥ तथासि

॥ मेरुस्तंभस्थ लोकेशपुरं श्रीशाल्मलभञ्जक४॥ कोणस्थभूतवल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टक४॥ अनेकपुत्रजरठब्रजेशब्रह्मास्यदम्॥
॥ वातमार्गमहावंशास्थितवैमानिकीटक४॥ नभोविचारिसिद्धौघमशकाहितबुंबुम४॥ सुरासुरादिदुर्बालिलीलाकलकलाकुल४॥
॥ तत्र कास्मिंश्विदेकास्मिन् कोणायवनकोटने॥ शैलत्लोष्टतले स्त्वेको गिरियामकगतिक४॥ ॥ ॥

स्तानमाण्डपोपीत्याह॥ वातेति॥ मेघमार्गसोनमार्गयोर्मध्ये वातमार्गः॥ त्रासिद्ध४॥ यं मार्गमासाद्य भीमसेनेन चाल्पिता अनेकसहस्रगजा४ स्थूणायन्तोस्य॥ वैमानि
नो वैमानगामीनः॥ त एव कीटा वातमार्गापि महावंशस्तास्मिन्नस्थिता वैमानिकीटायस्य स तथा॥ नभोनिवासिनसिद्धौघा एव मशकास्तै नाहितः कृतो बुंबुं बुमधानि बुंबुम
धनिर्यास्मिन् स तथा॥ सुरासुराद्य एव दुर्बाला डष्टवालास्तेषां लीलाकलकलेन लीलाकोलाहलेनाकुल४॥ अत्र कास्मिंश्विदित्यादि रेषते कापित इत्युत४ चाकनोर्ग्रंथ
संदर्भः स्पष्टार्थः॥ तत्र कानिविस्तारानिदीदिव्यन्ते॥ अपवनकंगर्भगान॥ शैलत्लोष्टतले पर्वतलोष्टाध॥ गीरियाम इ३ति याम नामसर्वं हृत्याम; पर्वतस्थानि त्र प्रदेशस्य
नातिदर्शयितुं गन्तिका ह्र४॥ ॥

श्री:॥ उपगूढे आलिङ्गिते॥ वासिष्ठस्यैव शादस्सइत्यत्रैव शब्दो वर्षानागो॥ वासिष्ठस्य सदृश एव न तु वासिष्ठ एवेतनः॥ नैव वासिष्ठसम्बन्धी जीवः प्रासिद्धवसिष्ठादन्य एवेत्यर्थः॥
॥६६॥ वासिष्ठ इति नाम्नासौ विख्यात इत्यर्थः॥ शार्दूलः शार्दूले शार्दूले॥ पूतिकाष्ठाख्यवृक्षे शार्दूले फारिते॥ पीतद्रुः शार्दूलः पूतिकाष्ठं चेत्यमरः॥ यद्यपि शार्दूलः शार्दूलः फारित इति॥

66

॥ तस्मिन्नद्रौ शैलवनोपगूढे सानिः सदानः सुतवानरोगः॥ गोक्षीरवानराजभयानभिज्ञः सर्वातिथिर्द्धर्म्मपरो द्विजोऽभूत॥
॥ विचित्रवेषवयः कर्म्मविद्याविभववेष्टितैः॥ वासिष्ठस्यैव सदृशो न तु वासिष्ठ एव तनः॥ वासिष्ठ इति नाम्नासौ तस्याभूदेतु सुन्दनी॥
॥ नाम्नां त्वरुन्धती भार्या भ्रमौ व्योमन्यरुन्धती॥ विचित्रवेषवयः कर्म्मविद्याविभववेष्टितैः॥ सम्मैव साप्यरुन्धत्या न तु वैतन्यवार्त्तया॥ ॥
॥ स विप्रस्तस्य शैलस्य शानो शार्दूलसार्दूले॥ कदाचिदुपविष्टः सदशर्षिर्महीयतीम॥ समय परिवानेगायातमाखेटके च्छया॥
॥ तमालोक्य महीपालमिदं वाक्यं स्वितवानसौ॥ ॥ ॥

सादेन शार्द्दूलेन फारिते न लीलते देशोः शार्दूलशब्द महामन॥ पाणिनिरपि सापेस्यासीन प्रदेशे स्तेवमर्थेन तु शादइकृति जीतिल्लचलमाक॥ तथापि तस्य यस्यावासीभवात॥ ॥६६॥
शार्दूलशाहेन फारितलमेवार्विवक्षितम॥ आखेटो मृगया॥ ॥ ॥

किमभेवांभोजनाशक्त्वादशानिर्किमाशानिः न्यवत्वमनागास्यात्संवताकालधर्म्मोदिष्टान्तष्फलयोत्पयइत्यमनरु॥ जीवावाकाशतयाजीवपृकु स्वधत्वम् स्नात्वा
दिनाकाशकल्पत्वा पाकाशस्तस्यभावरु॥ सन्नातयासंपन्न इतिस्वयमाकाशात्वपुनेवसन्॥ ज्ञाक्तनानल्पसंकल्पवमतरु॥ परमशक्तिमानुद्विपातिस स्पन्नइत्सन्वयः॥

॥ अतोऽनन्या नृपता सर्वसौभाग्यलालिता॥ कदास्यांदशदिक्कुम्भपूरकोऽहं महीपतिः॥ यदातिरथहस्त्यश्वपताकाछत्रचामरैरु॥
॥ कदा मे वावयः कुन्दमकरन्दसुगन्धयः॥ पास्यन्ति नाः पुनस्त्रीणां गुरुतस्म श्रमशीकरान्॥ इत्यतंतः प्रभृत्येव विप्रः संकल्पदानभृत्॥
॥ स्वधर्म्मीनिनतो नित्यं यावज्जीवमतद्रुतः॥ किमाशानिरिवाम्भोजैर्जर्जरीकर्तुमाहतः॥ तत्रपावित्तयाविष्ठजनाद्विजमुपाययो॥
॥ आसन्नमरणास्यास्य भार्याज्ञानिमुपाययो॥ मामप्याराधितवतीसाततस्त्वामिवाजने॥ स्पमनत्वसुतः प्रापवुद्धे मंसाह्यणोऽन्वनम्॥
॥ देविस्वमाछपा देवजीवो भर्तुर्मृतस्य मे॥ मायासीदित्यतस्तस्याः स एवास्मि कृतो मया॥ अथ कालवशाद्द्विजरु स पञ्चत्वमुपाययो॥
॥ तस्मिन्नेव गृहाकाशे जीवाकाशतयास्थितरु॥ संपन्नः ज्ञाक्तनानल्पसंकल्पवसतः स्वयम्॥ रूपाकाशवपुर्नेवोर्धापातिः परमशक्तिमान्॥

कद्रोपत्नी॥पत्नीतु कन्द्रोवास्त्री त्यमनः४॥सतेभर्त्तेति॥सद्विजो भूपत्वमापत॥सत्वपतेभर्त्तासिंपन्नइत्यन्वय॥श्रीवौपार्वतीपरमेश्वरनो॥तत्सवियोःचाकून।संमानमत्य
इतिशंकानिरशनेनोपसंहरन्तीतिपातितमाह॥पषइति॥भ्रान्तिमात्रकामितिविशेष्यमाकाशमितिविशेषणाम्॥यःसर्ज्जैवभवतिसएव॥ ॥ ॥

॥तस्मिन्विघेशरीभूतेशोकेनात्यन्तकर्शिता॥सातस्यब्राह्मणीभार्याहृदयेनद्विधागमत॥भर्त्तासहसतीभूतादेहमुत्सृज्यदूनत४॥
॥स्मातिवातिकदेहेनसाभर्त्तारमुपाययौ॥तत्रास्यविप्रस्यसुतागत्कालीभूःस्पावनापीनिधनानिमन्ती॥अपाष्टमंवासरेमाघ॥
॥मृत्योजीवागोरियामककन्दस्यः॥ ॥देवुवावा॥सतेभर्त्तांघसम्पन्नोद्विजोभूपत्वमागत॥यासावितुन्धतीनाम्नाब्राह्मणी॥
॥सात्वमङ्गने॥इहमोकुउतेराज्यतोभवन्तोसुदम्पती॥वकवाकाविवनवौभुविजातौपीवाविव॥पषतेकापितःसर्जी चाकूनः४स॥
॥स्मृतिभ्रमः॥भ्रान्तिमात्रकमाकाशमेवंसर्ज्जोहिभासते॥जीलोवावा॥देवित्वद्वनंमिथ्याकपसम्पन्नमीदृशम्॥कविघजी॥
॥वःस्वर्गहेकामीवचयमितास्यिता४॥ ॥ ॥

सुक्तोनन्यायेमाकाशमपरिशून्यभ्रान्तिमात्रकीहीत्यन्वय॥अनन्वितार्थतयोक्तमाकूपातिं॥देवित्वद्वनमित्यादिना॥ ॥ ॥

अमीवयंयत्रदेशान्तरादिद्धिपानीमास्महेनृदादेशान्तराद्यावसिष्ठविप्रगृहस्यान्तः कथंभान्तियेनकथमपीत्यर्थः ॥ वशिष्ठविप्रदेशापक्षयान्तराद् ॥ कथमान्तिगृहस्या
न्तर्मण्डपेयथवासितइतीकाचित ॥ ऐरावनऐरावतः ॥ ऐरावतोभ्रमातऐरावणाभ्यवल्लभास्त्वमनः४ ॥ इदंस्वयमिमंपनमापूर्वापरिज्ञानविलोसितामिदंबोधमिति

॥ तादृग्लोकान्तरंसाभूस्तेशैलास्तादिशोदश ॥ कथंभान्तिगृहस्यान्तःपर्वतामीवयंमास्महे ॥ मत्तऐरावणोबद्धःसर्षपकोणकोटरे ॥ ॥
॥ मशकेनकृतंयुद्धंसिंहौघैरणुकोटरे ॥ पद्माक्षेस्थापितेमेरुर्निगीर्णोभृङ्गसूनुना ॥ असमञ्जसमेवैतद्यथेमंदेवितादृशम् ॥ देव्युवाच ॥
॥ नाहंमिथ्यावचामीदंयथावच्छृणुसुन्दरि ॥ भेदनानियतानांहिक्रियतेनास्मदादिभिः४ ॥ संप्राप्तद्विजजीवात्मातास्मिन्नेवस्वसद्मनि ॥ ॥
॥ व्योमैवेदंमहाराज्यंनिव्योमात्मेवपरपासि ॥ ॥ ॥ ॥

भिन्नायेणापरिहृताति ॥ नाहंमिथ्यापवादीमीत्यादिना ॥ नियतानांजगन्मर्यादानांयामद्विजजीवात्मागिरियामब्राह्मणाजीवात्माव्योमात्माचित्तशरीरः ॥ चित्ताकाशमिति
पूर्वमुक्तम् ॥ अपवाव्योमात्मानिनाकान४ ॥ व्योमैवेदंमहाराष्ट्रंनिजस्वरूपमेवेदंमहाराष्ट्रंतिनाष्ट्रंस्वप्नद्रागीवपरपाति ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री॥ ॥६८॥ 68 नन्वत्र सविषयो॥ पूर्वसंस्कारविषया स्मृतिः। कुतो नानुवर्तते इत्यतं तादृपनीतघ्नतीतिनृपितेत्यत आह॥ चान्ननीति॥ जाग्रते तु भूतपदार्थविषया स्मृतिः। स्वप्नावस्थायां यथा नजा
यते न्यथा प्रतीतिश्च जायते॥ तथा पूर्वजन्मन्यननुभूतपदार्थविषया स्मृतिर्नाशिन्ज्ञानितु मानवाति नानुवर्तते॥ पूर्वजन्मभावनाविशेषाद्न्यथा प्रतीतिश्चोस्य घतेस्म
यतन्मरणान्तरकननामितिशेषः॥ मननाद्धि संस्कारतन्त्राणां स्मृतिवीजं विघाति मृदुगति॥ अतः स्मृतिर्नानुवर्तत इति भावः॥ कपमालिग्यकस्मान्तरितिनोघपरिकार्नविशे
ष्यति॥ इयमिति॥ सत्यतया वभासो यस्य तस्य सत्यावभासस्त्वस्य विशेषो न्तः परमानाकाशस्य कोशोजीवत्योपाधिभूतमन्तः॥ कनाति तस्य कोष्ठे ऽभ्यन्तेनेषाप्यन्तरिपंभूमिः॥

॥ भ्रान्तिनासास्मृतिर्न्तुंशायुवयोरुदितान्यथा॥ स्वप्नेजायत स्मृतिर्यद्वदेतन्मनाममङ्ले॥ इयमन्तःस्थिता भूमिः संकल्पादर्शयोरिव॥
॥ तस्य सत्यावनासस्य विशेषोम्नः कोशकोष्ठे॥ परमाणौ परमाणौ सन्निवेशे विद्यत्मानि॥ अनन्तानि जगन्तीति घातिलामात्मकान्वता॥ ॥

सशैलवनकाननाख्यितासमकल्पशालेनमनोराज्यंकुर्वतः पुंसः॥ संकल्पोत्पद्यते॥ अथ वान्तः स्थितामनासिस्थिता॥ आशी रूपकेतस्येत्यादेरुपरिसम्बन्धः॥ जगदन्तर्वर्ति
तइत्येतत्कथिदेवनसर्वंचेतिनमन्तव्यामित्याह॥ परमाणाविति॥ विद्यत्मानि वृत्ताणि परमाणोर्जीवे परमसूक्ष्मान्तप्करणाम॥ कृतिलाजीवस्य परमाणुत्वं बालाग्रशतभागस्य शतमः॥
काल्पितस्य च भागो जीवः। स विज्ञेय इति श्रुतेः॥ अतएव। घातिभामात्रकारीणीति जगन्त्येवं दिवानिजगन्ति मांतिसमानस्याराद्दिलादृष्टेन्नेवस्राक्षित्वात्स्वप्नावस्थायामातिरिक्त
नाडीनामन्यानुकल्प्येजीवे ऽनन्तानि जगतादर्शनाद्याति घजीवमनन्तेत्ज्ञगान्नि सन्तीत्युपपन्नमुक्तम्॥ भामवंइमर्कवंदे मन्देतन फलघ्रघश्॥ ॥ ॥६८

अष्टमे दिवस इत्यादि श्लोकद्वयं स्पष्टार्थम् ॥ विदितासैक न्रपिणा स्वीदिवर्त्तैकरूपात ॥ कथं तर्हि इति भासि ताहितम्भ्रान्तिक्रमश्च ॥ तत्राह ॥ यथावृदित्यादि मनागाद्रान मूर्छ्छ
नामनगा मूर्छ्छना तां विहात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याभिध्यात्वपरिज्ञानमात्मन आवेदयन्त्याह ॥ स्वप्नइति ॥ एवमात्मोक्त्या त्वपर्वाभिध्यात्वं विज्ञायोक्तार्थं स्थिरीकरणोपि

॥ लीलोवाच ॥ अष्टमे दिवसे विप्रः समृतः परमेश्वरि ॥ गतो वर्षगणोस्माकं मातः कथमिदं भवेत ॥ देव्युवाच ॥ देशदैर्घ्यं यथा नास्ति कालदै
॥ दैर्घ्यं तथानघे ॥ इति मामानुकादन्य विदितासौक न्रपिणाः ॥ यथावत्स्वाति भासस्य वत्से क्रमाभिमं शृणु ॥ अनुभूय क्षणां जीवो मिथ्यामरणा
॥ मूर्छ्छनाम् ॥ विस्मृत्य प्राक्तनं भावमन्यं पश्यति सुव्रते ॥ आवेयो क्षमितावाने स्थितोहमिति सुन्दरि ॥ हस्तपादादिमान्देहो मनायामिति पश्यति ॥ १ ॥
॥ तस्याहं पितुः पुत्रो वर्षाण्येतानि सन्तिमे ॥ इमे मे वान्धवा रम्या ममेदं नम्यमास्पदम् ॥ इति भाति जगत्यत्र मृतिमोहादनन्तरम् ॥ ॥ लीलोवाच ॥
॥ अहोऽत्र परमा दृष्टिर्दर्शिता देवि मे त्वया ॥ इदानीमहमेतस्यां यावत्परिणता दृशि ॥ नभ्यासेन विना तावद्धि कीदृग्विकौतुकी ॥ स गर्जे वालागा दंपत ॥

नात्र प्राप्यं विचयतते लीले पानी मिति ॥ अभ्यासेन दिनैतस्यां दृशि दृष्टा विरानीं यावत्परिणता पक्वा ज्ञोटान भाविष्यामिता वदि दृकौतुकं कुद्रहल्लं मिदं विधानय ॥ सज्जतइ
तिसग्र्गः ॥ त्रपं वस्ती सर्गनेतुं समर्थात्त्वामित्याह परमेश्वरीति ॥ दशाननवधूतन्त्रपक्षे उक्तानि शाकर्न ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री ॥
॥ ६९ ॥

लीलायाः स्थूलशरीरेणास्मज्जन्मनि नयनकारणं कमपि पश्यतीत्यतो भगवती ब्रह्मविद्याप्रदानव्यग्रीतचित्तीय आपत्तज्जन्मावलम्ब्यतद्रूपमाह ॥ अथ चैत्यादि ॥ चैत्यादेरूपाः शरीराद्यपोन
विद्यन्ते यस्मिंस्तादृवेतत्वद्रूपं तत्कायीतत्त्वानांतद्विषयामितियावत ॥ दृशामवगातिसहसंभूय ॥ अनर्गलमवाप्य ॥ अथवा अनर्गलम भवति वै धैकं यापरस्पावश्य ॥ ननु स्थूल
शरीरस्य सर्गे ज्ञानदर्शनद्वारभूतगमनं भवति वंधकत्वेऽहत इत्याशंकाह ॥ जगन्तीति ॥ अमूर्तानि मूर्छितावयवानि न भवन्तीत्यमूर्तानि नामानि जगन्ति माद्विनजोजीविसुवा

69

॥ श्रीदेव्युवाच ॥ अथ चैत्यादि रूपमयीं परपापावनीं दृशाम् ॥ अवलोक्य मम माकानममसुव्यमवामला ॥ एवं स्थिते तं परपावश्यं सहसर्गमनर्गलं ॥
॥ अयं त दर्शनद्वारे देशास्तवमतार्गलं ॥ जगत्यमूर्तानि मूर्तानि मूर्तिमन्ति सुधायतात ॥ भवद्भिरवबुद्धानि हेमानीयोर्मिकाधिया ॥ ॥

यथाज्ञत्वर्पामिमिनिवेशान्मूर्तानिमित्यवमूर्छनं तस्यवबुद्धानि ॥ यथाहुः ॥ मूर्छनं मूर्छितितत्वविपरीतग्रहणाद्दृष्टान्तमाह ॥ हेमानीति ॥ ऊर्मिकाधिया अङ्गुलीयकबुद्ध्या ॥ अङ्गु ॥ ६९ ॥
लीयकमूर्मिकेत्यमरः ॥ नहि हेममूर्तिकाकृतिरिघ्रापतनंवकुषापरिनीत्यमार्तासंस्थानविशेषापन्नेमस्तीप्यो व्यतिरिक्तमुपलभ्यते ॥ अतस्तानि यथार्मिकाबुद्ध्या मूर्छोर्हि
पनीतगृहीतानि तथानिनाकाण्यपीजगन्ति साकानतया ॥ भ्रान्तिगृहीतानि ॥ तस्मान मूर्तस्य शरीरस्य सर्गे न तनोराघातिरोधात ॥ अयं वा न न दर्शनद्वान भूतगमने ऽगर्जेलत्वं युक्तं ॥

नवोवलीदेहः स्वजीवितदर्शनद्वारः इति बन्धकास्तत्त्वज्ञानवति न नश्यकस्वेत्याशयः वदति। तवाकारः आह्लाति वक्ष्यमाणज्ञानाभ्यासं विना ब्रह्मतामधिष्ठानभूतब्रह्मत्वेन गतः।
अधिष्ठानब्रह्मख्यातिनैकोणसान्नीति न निरवितं इति यावत्। कलनरूपात्मा स्थितः कलनरूपकल्पनास्वरूपं तदेवात्मस्वरूपं यस्य स तथा तेन कारणेन त्वं नानुपश्यसि
तद्ब्रह्मेति शेषः। तथा चोक्तं। दृश्यं यावदभ्यासयोगेन न याता भेदधीस्तावन्न तावत्पदं ध्यानब्रह्मपरिपश्यतीति। तर्हि भवत्यश्च तिमिं इति वंचके शरीरादिधर्मे
तत्स्थिते कथं तद्ब्रह्मानुभूयत इत्याशङ्क्याह। पश्याम इति। तेन पदयोर्ब्रह्मसंवित्तेर्ब्रह्मज्ञानस्याभ्यासात् दृष्टिमुपायाताः। प्रसिद्धिमुपगतास्त्वेव पीठितस्मात्। तत्तज्ज्ञेयं प

॥ तवाभ्यासं विना बाले नाकारो ब्रह्मतां गतः ॥ स्थितः कलनरूपात्मा तेन त्वं नानुपश्यसि ॥ त्वं तु दृष्टिमुपायाता पदमेतत्स्वमादयः ॥ ॥
॥ अभ्यासाद्ब्रह्मसंवित्तेः पश्यामस्तेऽहितत्पदम् ॥ आतिवाहिक एवायं त्वादृशोऽस्ति विदेहकः ॥ आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतोऽस्विनभावनात् ॥

रूपा मोहं भवामः। अयमाभिप्रायः। ब्रह्मज्ञानापरिभासपरीपाकादेहाद्यात्मत्वभ्रमकानाद्यभूतवासनेत्यये आतिवाहिकाभावादस्मदादिभिर्ब्रह्मात्मतत्त्वैकतानमन्तः कव
दनुभूयत इत्याहेति। देहस्य कलनरूपत्वमाशिष्टमित्याशंक्याह। आतिवाहिकमिति। अतिवाह्यते तत्देशाद्देशान्तरं तया गत्या नीयत इत्यातिवाहिकः सूक्ष्मविदेहकः। आ
तिहीकाहिक एव सूक्ष्मः स च त्वादृशेन ज्ञेयश्चिन्नभावनाच्चिरकालं भवाम। विपरीतभावनादादिभौतिकया आधिभौतिकोपाभित्येयमाकारया बुद्ध्या गृहीतः ॥ ॥ ॥

॥ तस्यापि वाहिकतासकृताविन्न देहंकदायास्यतीति आह ॥ वसनेति ॥ ज्ञानाभ्यासेन वासनातानवं द्वैतवासनात्यक्त्वं यदा तु नास्थितिमयष्ठाति तदा देहकोवित्तदेहके ॥ आतिवाहिकोभा

७० ॥ व आतिवाहिकभावः सूक्ष्मभाव इत्यर्थः ॥ एननेष्यत्यायास्याति ॥ चक्रं विशदयति ॥ अच्छेति ॥ अच्छसत्त्वानुपातितेन नस्कमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वगुणानुगतम् ॥ अयमर्थः ॥ स्वच्छदशा

70

॥ वासनातानवं नूनं यदा ते स्थितिमेष्यति ॥ तदातिवाहिकोभावः पुनरेष्यति देहके ॥ अच्छसत्त्वानुपतितं चेतः प्रतनुवासनं ॥ ॥

॥ आतिवाहिकतामेति हिमतापादिवाम्बुताम् ॥ वासनातानवे तस्मात्कुरु यत्नमनिन्दिते ॥ तस्मिन्स्फीतेऽधिमुपायाते जीवन्मुक्ता भविष्यसि ॥

यात्मिवजागनोपि रात्रीनादिपश्च रूपेणाविवर्तमानोविनं ज्ञानाभ्यासाद्वासनातानवे रातिशनीन रूपतां विहाय प्रतिभासमात्रात्मकस्वीयस्वरूपतामेति ॥ अत एव जीवन्मुक्ति

दशायां च प्रातिभासिकं जगदित्याचार्ये ॥ यतो वासनातानवे सति चेतसः पीनत्वं विजीयते ॥ तस्मात्तत्सिद्धये ज्ञानाभ्यासे यत्नं कुर्वित्याह ॥ वासनेति ॥ वासनाता ॥ ७० ॥

नवे प्रवृत्ते सति न केवलं चेतसः पीनत्वं विलीयते किं त्वनुभवपर्यन्तं ज्ञानोदयाद्द्वन्द्वोऽपि विलीयत इत्याह ॥ तस्मिन्निति ॥ ॥

एवं ज्ञानपरिपूर्त्त्युपायमभिधातुं तत्परिपूर्त्तेः प्राक् पूर्वसर्गदर्शनाय तत्कृतंव्यं तत्स्मारयति ॥ यावदिति ॥ ननु बोधो यावन्न परिपूरितस्तावत्स्थूलदेहाभिमानस्य प्राप्य पूर्वान्तिन मवेक्ष्यतामिति वत्परिपूरिते बोधे देहस्यापनत्वे नैव प्रपंचान्तरदर्शनमभ्यनुज्ञातमिति प्रतीयते ॥ तन्नोपपद्यते ॥ पूर्णबोधस्याकाशगमनादेरभ्युदयेन तत्तन्नैव शरीरेणास्यजन्तिनद

॥ ॥ यावन्न पूरितस्त्वेष शीतलो बोधचंद्रमा ॥ तावद्देहमवस्थाप्य संजगन्तिमवेक्ष्यताम् ॥ लीलोवाच ॥ ॥
॥ ॥ अत्रोपकुरु मे ब्रूहि कोभ्यासः कीदृशोथवा ॥ स च पुष्टो भवेत्तस्मिंश्चेत्किं भवेत ॥ देव्युवाच ॥
॥ ॥ तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं ॥ एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

दर्शनासंभवात् पूर्णज्ञानाया अपि चूडालाया आकाशगमनादिसिद्ध्यर्थं ॥ तत्या तनास्यानदर्शिना नैष दोषः ज्ञानमार्गे लीलीया आप्नोतिशयोत्पादनाय तथाभिधानात् तदभ्यासं विना नैताकानोत्पन्नतो गतइत्यादिनोक्तस्य बोधैकपूरकज्ञानाभ्यासस्य स्वरूपं प्रकारं तत्परिपाकलं च श्रमाणेति ॥ अत्र बोधपूर्णो योभ्यासउपकुरुते सः कइति ॥
योजना ॥ तत्राभ्यासस्वरूपमाह ॥ तच्चिन्तनमिति ॥ तस्य ब्रह्मणो गुरुतः श्रुतस्य चिन्तनं युक्तितः परमालोचनं तस्यान्यस्मै शिष्याय सम्यक् बोधकल्पनं तत्कथनम् ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥ एतदेवपन्नत्वामीतितिरिदिथ्यासनमुक्तंकासोभ्यासइतिप्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्याह ॥ उदितेति ॥ उदितमौदार्येणाभक्तत्वेनसौंदर्यंयस्यांसाउदितौ ॥ दार्यसौन्दर्यायेनागपसौवैनागपसा
॥७१॥ रोगर्भेजनर्पस्या४मातपोक्ता ॥ उदितोदार्यसौन्दर्यविासोवनागपनसगाभीतितिवेनधा ॥ आनन्दस्यादिनी ॥ अनन्दवर्षिणी पनेपनमात्मानि ॥ मद्भमव्यमाथ्येकानिोशानाभ्यासक्रमेणश्लो
कद्वयेनाह ॥ अत्यन्तोत्यादिना ॥ अथवाकीदृशइतिप्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्यैतदपिश्लोकद्वयेनाह ॥ अत्यन्तेति ॥ ज्ञेयस्पवस्तुनोदृश्यपदार्थस्य ॥ इदंजगदहंचदृश्यमज्ञानपोदृशापो

71

॥ उदितौदार्य्यसौन्दर्यविनागपनसगार्भिणी ॥ आनन्दस्यन्दिनीयेषांमतिस्तेभ्यासिनःपने ॥ ॥
॥ अत्यन्ताभावसम्पत्तौज्ञानुज्ञेयस्पवस्तुन४ ॥ युक्त्याशास्त्रैर्यतन्ते येतेत्रस्ताभ्यासिनःस्थिताः ॥
॥ सर्गादावेवनोपन्नंदृश्यंनास्त्येवतत्सदा ॥ इदंजगदहंचेतिबोधाभ्यासंविदुःपने ॥ ॥ ॥

वस्तुनोत्यन्ताभावातस्तदृश्यंसपानास्ति ॥ इत्यभ्यासंपनेपनमात्मानिविषयेनोवाभ्यासंविदुः ॥ उदितौदार्यसौन्दर्य्येत्यनेनोक्ताहृष्टविदितप्रपञ्चामिथ्यात्वानि·प्रपञ्चेब्रलानन्दोनि
मग्नदिनाउन्नसाः ॥ दृश्यामिथ्यात्वंपरिज्ञायतदाग्रपिप्रयतमानामध्यमाः ॥ उगान्मिथ्यात्वंपरिज्ञाय्शास्त्रयुक्तिभ्यांप्रयतमानाध्यमाः ॥ ॥ इतिविवेकः ॥ ॥ ॥ ॥७१॥

दृश्यासंभवबोधमस्यापरिपाकहेतुत्वात्तावन्तुष्टेतास्मींश्चिदंकिंभवेदितिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ दृश्यासंभवबोधेनेति ॥ तदभ्यासेनतस्यदृश्यस्यासंभवबोधस्याभ्यासस्तेनतत्पूर्वकब्रह्मज्ञानं ॥ भ्या
सपरिपाकेनेतियावत् ॥ अपरोक्षज्ञानप्राप्यानिवृत्तिकैवल्यंभवति ॥ महोदयपेऐश्वर्य्यब्रह्मानन्दप्राप्तिलक्षणायस्मादभ्यासात्तमहोदयः ॥ सकथंपोषमीयातीतिप्रश्नस्योत्तरमा
ह ॥ दृश्येति ॥ दृश्यंदृश्येति ॥ दृश्यंद्रष्टरिकालत्रयेपिनसंभवतीतिबोधेनरागद्वेषलोभादीनांतानवेतनुत्वेसतिवलोदिताभ्यासवत्तेनाभिव्यक्तायासौरतिब्रह्मानन्दलक्षणास्तब्रह्मा

॥ दृश्यासंभवबोधेनरागद्वेषादितानवे ॥ रतिर्घनोदितायासौब्रह्माभ्यासः सउच्यते ॥ दृश्यासंभवबोधोहि ॥
॥ ज्ञानंज्ञेयंचकथ्यते ॥ तदभ्यासेननिर्वाणमित्यभ्यासोमहोदयः ॥ १० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिसंकथने ॥
॥ श्रुत्वातस्यानिशीथराजाप्ते ॥ समाधिस्थाणकंगत्वातस्यतुर्निर्विलासिके ॥ निर्विकल्पसमाधानमाजग्मतुः ॥
॥ पूर्वसाम्विदम् ॥ तेनैवज्ञानदेहेनववामज्ञप्तिदेवता ॥ मानुषीमानुषंदेहंत्यक्त्वाव्योमसातदा ॥ देहात्तेनैव ॥
॥ प्रादेशमात्रमाकाससमाम्विदा ॥ बभूवतुश्चिदाकाशरूपिण्यौव्योमगाकृती ॥ ॥ ॥

भ्यासपरिपक्वब्रह्मज्ञानाभ्यासउच्यतइतियावत् ॥ इतिसंकथनमित्याद्यपकरणविशेषोपनमितत्सत्पतः चाक्तनोर्थः स्पष्टार्थः ॥ काचित्कोष्ठेदिविच्यते ॥ जहतु ॥ विसमकृतिः पूर्व
साम्विदंसमाधेः पूर्ववगतज्ञानमात्रमित्येदमाकारं ॥ ज्ञानदेहेनज्ञानप्रधानदेहेनसाम्विदासंकल्पेन ॥ चिदाकाशरूपिण्यौब्रह्माकाशरूपिण्यौव्योमगेआकाशगेआकृतिययोस्तेव्योम ॥
गाकृतिचिदाकाशरूपिण्यौतेसंविदाव्योमगाकृतीचिदाकाशरूपिण्यौतेसाम्विदाव्योमगाकृतीवभूवतुरित्यन्वयः ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥ ॥७२॥ 72

वेत्यसंवित्येर्दृश्यज्ञानस्य वेत्यसंवित्ते॥ स्वभावाप्रवगतेनाविदृष्टस्वभात्तस्य सर्वव्यापानाविमदकिख्यात॥ पानिच्छिन्ने ब्राह्मणा दम्पतिमाण्डपाकारोमहान्वपश्चाववर्तितशती॥ तान्वीप्यात्व
नि स्वयाप दर्शयितुमावाायिताि॥ पकाराविामित्यादिना॥ कोमलमकच्छेशम्॥ कोमलमजतोमन्दवायो नास्तमनात्सम्मे न सुखभोगद सुखावहभवद् कोमलमज पासंगसुखभोगदम्॥ मनो
वेगैर्मंताखिद्धे र्जितो वातगमामो वायुगमनागमनेपासीत्तत्तथा॥ नातगमागमजयेमनोवेगत्वाहेतुः नमासि हि वातेन सह गन्तुमागन्तुश्च चह्रह्म॥ ॥ ॥

॥ अपतेललनेली लालोल्लेललितलोचने॥ स्वभावाद्येत्यसंवित्तेर्विभो दूनामितोगते॥
॥ दूनादूनमामि प्लुत्यया त्पोदह शत्रुर्विभध॥ पकाराविामिवो छन्नंगंभीनं नि र्मलाम्बनम्॥
॥ कोमलं कोमलमजपासऊसुखभोगदम्॥ मनोवेगम हासिद्धजितवा तगमागमम्॥
॥ पर्यन्तास्थितकूष्माण्डनक्रः पेशाचमण्डलम्॥ नत्वाड्डिडाकिनीसंघैस्तनाजितामिवक्षोवित॥
॥ चह्रहन्ते योगिनीसंघैः खकामोद्धुरवाननेः॥ निवर्षयोजनशतगत्वागच्छद्भिनाहृतम्॥

सिद्धमनोवेगत्वात्रघमिव गच्छन्त्यागच्छन्तीवेत्यर्थः॥ पिशाचानामिर्दपैशाचपैशाचवं च कूष्माण्डमाण्डजं च कूष्माण्डभूतविशेषाः॥ कूष्माण्डाः खनन्तासि पेशावमण्डलं वातित
पापूर्यन्तोऽस्थितानि कूष्माण्डनक्रः पेशाचमण्डलानि यास्मिस्तेषां॥ डाकिन्यो यक्षविशेषाः॥ तन्नंगीतसंजाततनर्जे चह्राष्टहन्ते पेषयोगिनीसंबेष्ठिते चह्रहत्तास्ते॥ निवर्षानि॥ चयोजनमाग ॥ ॥७२॥
च्छद्भिनितिशेषः॥ ॥ ॥

वातनकश्चेति॥ मे बमाजसोसौनमाजयोर्मध्ये वातमाजंगिघ्रति तत्वाश्यितायेवातास्तेषां स्कंधा असौ यादृशिभागा:॥ अथवावातस्कंधालाप्तुश्चमेघ४॥ यथोक्तं॥ अत्यतनो:स्कं
धा: च्चमेघाइति॥ अथवातनकन्धावातसमूहा॥ तथाच कोमे स्वामिनआह:॥ स्कन्धास्कन्धोति वेतत्पृथ्वाजुबोगा॥ समुदयेयथावातस्कंधा॥ आपिशद्वात्तेन्यदाटे॥ यथास्कंध
पान:॥ नटक पाया मांसना ड्गिसमृहे वोधे येति॥ तेष्ठनेपातानि॥ अन्तर्वर्तिन्निपथगाजलानि॥ अथोमरव तथा च्ववत्स्तुनन पीजलानि यास्मिंस्तत्तथा॥ यथोक्तं॥ विवन्यस्तस

॥ वातनकन्धनेनवातान्तर्वर्तित्त्रिपथगाजलम्॥ क्वाचिच्चिभिन्निसदर्णगायत्रानदत्तुच्छतम्॥ विवन्यस्तसमाकान॥
॥ मूककाल्यान्तवारिदम्॥ क्वाचिन्निनत्तरोन्मत्तमात्नमाण्डलमालिनम्॥ आपियोजनलक्षाणिक्वाचिदु:प्रायभूतकं॥
॥ आविनाशितम:पुञ्जोद्दष्टजर्मोपमंक्वाचित॥ आविनाशीहृतत्तेज:क्वाचिद्धकानलोपमम्॥ ॥ ॥

माकानाविद्वार्पितत्तुल्याकानात॥ मूकानि: शद्वाश्ववाल्यान्तवानिदा: ञलयमेघायास्मिंस्तत्तथा॥ मात्तनोद्धान्त्याप्य॥ निनत्तनोन्मत्तमात्नमाण्डलमालितम्॥ निनत्ते ने ाानिद्दृे
नोन्मत्तमाद्दणामाण्डजेनमालितंस्तञातमात्तमालाकानमात्नमाण्डलयुक्तमित्यर्थ:॥ क्वाचियोजनलक्षाणिदु:प्रापानिभूतानिज्ञानिनोयास्मिंस्तत्तथा॥ क्वाचित्तर्दूत०
न्नाणीनत्कितानेकलक्षयोजनकामित्यर्थ:॥ काञ्चावेनोरत्मकसंयोगइतिस्त्राघोजनलक्षाणीति द्वितीया॥ दृष्ट ऊर्म स्पपाषाणाभ्यन्तनस्पोपमायास्मिन्॥ तद्दषद्धोपमम्॥
आविनासिहृतन्मत्तेयोजास्मिंस्तत्तथा॥ अतएवानपानिलोपमम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ला॰ ॥ उडुम्बरफलोदरस्थामशकाः उडुम्बरोदरमशकास्तत्क्रमोपगतन्यायेन भ्रमज्जगत्त्रयानुकृतिभूतानां संश्रयः समूहो यस्मिंस्तथा विलग्नं तथा घाङ्कोटपत्तने तत्ता४ ॥
॥७३॥ शाक्तनायकस्था स्पष्टार्थाः ॥ काचित्किंचिद्विविच्यते ॥ वनवार्णिन्यौ उन्नमास्त्रियौ चिन्तयाविभुनाडुष्टार्थवर्जिता दास्यौ यस्मिन्माण्डपे सरचित्तादिभुन दासीकस्तम् ॥ बाष्पे ॥ अ

73

॥ उडुम्बरोदरमशकक्रमजगत्त्रयाक्रान्तगतभूतसंश्रयम् ॥ विलग्नं ततस्तन्नलिनेरवमुच्चकैर्मतीतलीपुनरायोगमनुप्रघते ॥ वसिष्ठउवाच ॥
॥ इति ते वनवार्णिन्यौ ततो ब्रह्माण्डमण्डलात् ॥ निर्गत्यान्यदनुप्राप्ते पद्मजाह्वालगास्पदम् ॥ ततो ददृशतुः संगृह्य तत्र ते तस्मिन् योषितौ ॥ सदृश ॥
॥ एवं लोकस्य माण्डलं ब्रह्मलागास्पदम् ॥ चित्ताविभुनदासीकं वाष्पान्लिप्तनाम्बनामुत्तवम् ॥ विघस्तपूर्वसंस्थानविद्युल्लग्नामिव द्रुमम् ॥ ० ॥
॥ अथ सा निम्मीलिता वविनाभ्यासेन सुन्दरी ॥ सम्पन्ना सत्यसंकल्पा सत्यकामा च देववत् ॥ चिन्तयामास मामेते देवी चेमां स्वबान्धवा४ ॥ ० ॥
॥ परपन्नुतावत्सामान्यललनाद्वयधारिणीम् ॥ ततोऽग्निजनसत्त्वसंददराज्ञि नावयम् ॥ लक्ष्मीगौर्यौ युगामिव समुज्ज्वासितमानितम् ॥ नमोस्तु ॥
॥ वदने देवीभ्यामित्युक्त्वा कुसुमाञ्जलिम् ॥ तत्पाज्यज्येष्ठशमायिः सार्द्धमग्निजनेन सः ॥ देव्या च भवत४ श्रेष्ठावेतद्ब्रह्मलगादम्यतो ॥ ० ॥ ० ॥

श्रुतान्लिचीष्या द्वीणि अम्भनानां मुखानि यस्मिंस्तत्र पोक्तं ॥ विघस्तं विहतं पूर्वसंस्थानं पूर्वविन्यासो यस्मिंस्तत्पातम् ॥ विप्रदशानिः सालीत्वा देवत सत्यसंकल्पा सत्यकामा
वसम्पन्नेत्यन्वयः ॥ ॥ ॥ ॥७३॥

सर्व्वाजनो ति धैर्ज्ययोस्तौ सर्व्वातिथीकुल्वकनौकुल्वर्द्धकौ ॥ द्विजास्थिते र्द्विजमर्यादाया: यदा द्विजास्थिते र्द्विजावस्थानस्यास्ति भभूता वाधानभूतौ तनकानतौन ॥ नामशङ्का घ

॥ सर्व्वातिथीकुल्वकनौस्तंभभूतौ द्विजास्थिते ४ ॥ तावेतौ गरुमुत्तज्यस पुत्रपशुवान्धवम् ॥ स्वर्गं गतौ न: पितनौ तेन शून्यं नगज्जयम् ॥
॥ तद्व्यौ क्रियतां तावदस्माकं शोकनाशनं ॥ सफुतां दर्शननामनक पात्रि नानि: फलम् ॥ इत्युक्तावत्तीसाधुर्त्री मूर्द्धिपस्य शपाणिनो ॥
तस्यास्य शेनितेनासोऽउखपौ भीग्यसंकल्पम् ॥ यफो प्राह हूनास गाढ्री ज्मता पाभिवावल: ॥ अथान्योपि जनेस्तत्र जक्तौ शोकोऽन्न ॥
॥ नम् ॥ तास्मिन्तिीनि तटे यामे तास्मि रमाऽपकोप्ने ॥ अन्तर्द्धिमापतुर्द्दिवा ततस्तो सिद्धयोषितो ॥ ॥ ॥
॥

सिद्धौऽखमेव पौभीग्यसंकल्पऽभगिन्वसम्वाच: स्तम् ॥ ० ॥ श्रीरामहास्य गोपालो जयति ॥ ॥

श्रीः॥ दृष्टान्तसाम्विद४ उपरामेष्यात्वे दृष्टान्तसम्मतयोर्दृष्टान्तत्वादित्यर्थः॥ ब्रह्मसत्ता ब्रह्मरूपभूतासत्ता इदंशीसत्यजडरूपाणि चपश्चाल्लीलास्मीति विनोति॥ अभ्यासंज्ञानाभ्यासीदि

॥७४॥ नातबलीलास्मीतिभावो भावनाय दाम्नीगतो नाभवत॥ तदा ते सत्यसंकल्पत्वं नाभूदिति सम्बन्धः४॥ अद्वैते ब्रह्मणि चित्तदृढत्वं निर्नोधात्मकयोगवृत्तिवर्धभूतद्वैतनिश्चयस्यत्र

74

॥देव्युवाच॥ तेयं ज्ञातमशेषेण दृष्टा दृष्टान्तसाम्विद४॥ इदानीं ब्रह्मसत्तां किमन्यद्द्रष्टुमिच्छसि॥ लीलोवाच॥ मृतस्य भर्तुर्यो जीवो सौ यत्र राज्यं करोत्यसौ॥

॥तत्राहं किं न ते दृष्टा दृष्टास्मीह सुतेन कीम्॥ देव्युवाच॥ अभ्यासेन विना वत्से तदा ते द्वैतनिश्चयः॥ नूनमस्तंगतो नाभून्निःशेषं वनवारिणि॥ लीलास्मी॥

॥तिविनाभ्यासं तव नास्तंगतो भवत॥ यदाभावस्तदा सत्यसंकल्पत्वमभून्नते॥ अधासि सत्यसंकल्पा सम्याज्ञाते नमोस्तु ता४॥ सम्यस्यां त्वित्यमिमतिकाल्पि॥

॥तं तव सुन्दरि॥ इदानीं तस्य भर्तुस्त्वं समीपं यदि गच्छसि॥ तत्ते न व्यवहारस्ते पूर्ववत्संप्रवर्तते॥ ॥लीलोवाच॥ अहो नु जगन्मातर्मयास्मृतामि नाधुना॥

॥ममेदं राजसंजन्मनतमो नवसाल्विकम्॥

विलयादत्रसत्यसंकल्पासंपन्नासि॥ सरस्वतीप्रसादसमासादितास्य दृश्ययोगतत्त्वालौकिकप्रभावा लीलानुस्मृतपूर्वजन्मावनितत्पतनमनेद्वैदासंमानस्यास्मात्तां नानूठिति॥ ॥७४॥

हेयत्वसापन्याय पूर्वजन्मानि वृणायिति॥ अहो इत्यादिना॥ वतोनि विदे॥ इदं वर्तमानं जन्मनाजसंनजोगुणानि दृष्टमिति॥

यत्तल्लः कमलासना देवत्वस्या प्राप्तवती गायिमन्त्र मध्य लोकापेक्षया लोकान्तरं विधाय वनस्थानं तदेवाङ्गीकमलतां तास्मिन् ॥ भ्रमरी लोकान्तरङ्गाभ्रमरी विधाय वनलोकवासिनी तत्पर्या ॥ कन्कोले
नक्कमालारण्य वृक्ष ॥ वैरि विल्लोनक्त मालः कनकुरवक नक्रक इत्यमर ४ ॥ विहंगपापक्कीपा ॥ सत्यं मया वैनि विन्यस्त वागुना त्तुच्छक विन्यस्त जालानि वागुरा मृगबन्धिनीत्य

॥ ब्रह्मत्वं प्राप्तवती गायित्री अष्टौ जन्मशतानि मे ॥ नानायोनीन्यतीतानि पश्यामि बाधुनाप्यनः ॥ संसारमण्डले देवि कास्मिं दिवि प्रभवं प्रता ॥
॥ लोकान्तराद्भ्रमरी विधाय वनवासना ॥ उद्दीमना कल्लुषिता ततो हं मानुषी स्थिता ॥ संसारमण्डले व्यास्मिरपन्नगे स्वनकामिनी ॥ कन ॥
॥ कंकुञ्जम्बीनकदम्ब वनवासिनी ॥ पतान्यनचेनी श्यामा शर्वर्यहं मया भवम् ॥ विरुध्या वैरि विन्यस्त वागुरा विपिनावनौ ॥ कौशेन ॥
॥ मक्रता छिन्ना अथ मा वासनाइव ॥ कार्तिकोत्कोड शय्यासु विश्रान्तमालिनास्म ॥ पत्रकुम्भलकोशे धुकाकि श्रुल्कयारत ४ ॥ ॥

क्रोडः वासं भवान्तरम् अस्ति तो विपिनावनौ ॥ अगम्यभूमौ ॥ कार्णिककमलबध्यन्तर्गीबीजकोश ४ ॥ कार्णिकान्तर्कोडानि मध्यप्रदेशास्तान्येव शय्याः कार्णिकाक्रोड शय्यासु
कुन्तलोपकुलम् ॥ शुकाकिञ्जल्कया धकाके शनमालिन्या मया विश्रान्तम् ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री.
॥७५॥
75

स्त्रीत्वं इंत्त्वतदेव फलंतदान्तगासमाथ॥स्वचक्रात॥शाद्वली राघवती भूतथान्तगालपोला शाद्वली दलपोलातस्पगा॥आपोलनेन वलनेन परिङ्गता आंदोलनपरिङ्कताताम्॥
विमर्दे विकृतेथ॥लहप्यां॥तुम्पी॥अत्र विषयत्वफासंसारसरितोजन्मी दिवाकिता॥उद्वनिवातोयस्याथ॥साउद्वनिवाताउद्वीनवातावासोतनगीचनौसोस्याथसंनागमनम्॥तके

॥ततोस्त्रीफलपाशणांकर्मणांपरिपाकतथ॥राजन्मभवं श्रीमात्रसुनाछ्वेषुसमाशतम्॥शाद्वलीदलपोलायामान्दोलनपरीङ्कताम्॥
॥ममकस्यमयाशंब्रोस्थितंमशकयासह॥योनेषुनेकविधङःखरातोन्वितासुभ्रान्तंमयाषऊविमर्दसमाकुलासु॥संसारनदीबशानी॥
॥तरवलपालनरुप्यांउद्वनिवाततत्रणीसनणाक्रमेण॥०॥वासिष्ठउवाच॥एवमाकथयन्त्सोतेल्लल्लनेलालितावृती॥उत्सेनैवनभीहं॥
॥नैयोगवक्रमणाक्रमैथ॥विनिर्जत्यततःसर्जीदप्पमार्ज्जंद्वितीयकी॥अन्तःपुरेष्वराज्ञयोगिनीवविनिर्ज्जतो॥ ॥ ॥

मेणातत्न्यायेन॥दीर्घसरितवंचलोम्यातिविषमस्तूयमानाया॥प्रचण्डवाउमध्यवर्तिनौकाया॥गमनन्यायेनसंसारनदीबसानितो विषयत्वस्मात्नरुणायात्तन्यायोनिष्वावर्त्ततुल्या
सुधान्वान्तामित्यर्थः॥उत्पेततुव्रक्तिणामप्पपादूर्जिगमतु॥योगचक्रत्कीचक्रमणात क्रमे॥आप्यव्राप्यद्वितीयकंपप्नन्दपसम्बान्धिनम्॥ ॥ ॥ ॥७५॥

पुनरपि लीलासरस्वत्योः अपश्चामिथ्यात्वनिश्चयवगाधपादकप्रवृत्तिप्रतिपादकवद्वात्ति प्रतिपादनाय धस्तितः उरित्यादिना न्व्यानसमाप्तिर्यर्योग्न्यस्तं दृर्भु ॥ प्रायेणास्यष्टार्थः ॥ अ
तत्रकानि विदिविच्यन्ते ॥ विविन्नमहासनभोपिसंसानोमिष्येतितद्दर्शियितुं पश्चन्द्रपतिमण्डपाकाशाम्भनगतसंसानानेहनस्पसावेपश्चद्यस्पवाणिनियत्वमितिज्ञेयम् ॥ अ
वस्कन्दनमागमनं राष्ट्रे रोषणाच्चा ॥ सामन्तेरुड्डिको भि हृद्दः सामन्तोड्डिकः ॥ सतासो भूमिपश्चेतित पोक्तः ॥ सोम्यंसुन्दरम् ॥ महानंभेन महापुष्ट्वनंभेन हेतुना वर्नतेनि विडे

॥ स्थितं पुष्पभराकीर्णमिव राजीवमाशयम् ॥ ततः पुनर्द्विनिर्गत्य योगस्या दिव्ययोगिनी ॥ विवेशाभर्तृसंसारं लीलाज्ञप्तिसमान्विता ॥
॥ एतस्मिन्नन्तरे तस्मिन्माण्डले माण्डितावनौ ॥ चक्रोऽवस्कन्दनकारवित्सामन्तोड्डिको भूमिपः ॥ काश्मीरविद्वितनानपेद्वितीयाकाशाभीषणो ॥
॥ सेनाद्वितयमल्लब्धे सोम्पाद्विद्वितयोपमम् ॥ महानंभवनमध्यास्थितनाजश्रयान्वितम् ॥ कुवसंसंसमत्रनरूतमिरूमाग्नेतिमिवाद्भुतम् ॥
॥ सेनाद्वितयमल्लब्धे सोम्पाद्विद्वितयोपमम् ॥ महानंभवनमध्यास्थितनाजश्रयान्वितम् ॥ कुवसंसंसमत्रनरूतमिरूमाग्नेतिमिवाद्भुतम् ॥
॥ लीलावज्ञप्तिदेवीवसंदर्शनभः स्थिता ॥ अपश्चहतः प्रसमं पलत्यापाविरंतसा ॥ सेनयोशस्त्रसंपातः केवन्त्रनलाविद्युतः ॥ पतत्त ॥
॥ मदमातङ्गः काम्पितोद्यविलज्जलः ॥ यत्रपाषाणचक्रोबद्धूनविडुतखेचनः ॥ ॥ ॥

महानंभघनंपुष्टार्थसत्तमनन्धकद्दसंज्ञम् ॥ नर्जनीमम् ॥ रहस्यावेगेन किनत ॥ विक्षिपत ॥ अनलाविद्युतः ॥ अनलाएव आद्यचसंबद्दजा विद्युताकानलादिद्युतस्ताः किनत ॥ पत
ड्डिः समदमातङ्गैः ॥ कम्पितायाद्यवी ॥ चलन्निजलानि पक्षिसंयातेसतपा ॥ यत्रप्ररितपापाषाणैः खकाण्डमोचैखमद्धूनंविडुता ॥ खेचनादेवाद्यपयोपासिस्ततथा ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥ दूरोज्झीनानि दूनोउतानि कवन्ति विकसन्ति वपानि खउरवाड़ानि तेन चानकितं संजाततानकमन्चमाकाशं यास्मिरसतथा वज्रमुष्टीरितिं॥ वज्रसमुष्टिभिर्युविनिष्पेषा॥ संपेषा॥
॥७६॥ नितेठ॥ त्पिष्टानि तेठ॥ पिष्टाश्चूर्णिता॥ स इरक्ककय॥ सावभक्कवचायास्मि न्नतथा॥ उनरथ्रप॥ कंकटकोजगन॥ कवचोस्त्रियामित्यमर॥ नानाचानासर्वे नोहमयपवानानांव
र्पाप्यववरवारागिता तानि दपेतीति नानाववर्षविनवारिद॥ निचवीनप्रनावीन सम्रूतास्त एवमन्तात्तानि नारावर्षदनवारिपानि चतानि वीनपूनमन्ताम्वाणि चतेषां संभ्रमा

76

॥ दूनेड्डीनकवत्तवड़ा खएतानकितान्चम्॥ वज्रमुष्टिविनिःपेषपिष्टिसङ्कटकंटक॥ नारावर्षदरवारिदवीनपूनमन्नाम्वसंभ्रम॥
॥ छिन्नतकवन्धवर्गे॥ कल्पान्तकाल इव वेगानिवर्तमानमातङ्गशैलवालितो नागासंभ्रमोऽभूत॥ ॥ ॥

च्छिन्नाः प्रनर्तनाः कवन्धवर्गाः कवन्धमपूनाय स्मिन्नागासंभ्रमे तथा॥ अपवामन्नाम्वेप्योनि मित्तेभ्यठ संभ्रमसेनविन्नाठ॥ कवन्धवर्गाणोयास्मिन्नमत्तपा॥ कबंधो ॥७६॥
मूर्द्धविरहिताः क्रियायुक्तो देहः कवन्धोस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमर॥ वेगेनाविवर्तमानाः॥ भ्रमन्तो ये मातङ्गाः शैला गजपर्वतास्तैतवबालितः॥ इति सप्तकं॥

त्रिंशतभागस्यादिनस्याष्टौभागायस्यांसभागाः अष्टभागादशाशेषासचासौवृक्षतापेनमधुनाक्रान्तरवेतितयोक्तः॥ यदात्रिंशतभागदशाविशन(((वस्यासारिरवोयस्यसाष्टभागद
शाशेषः॥ सचासौचपलतापरवतेनमधुनादर्शनीयाक्रान्तिराकारोयस्यसतथोक्तः॥ नीरपक्षेतुदूनदेशाशुभपजनकः॥ स्वभावः॥ वृतापः॥ अष्टौभागायस्यसोऽष्टभागः॥ दशाशेषाय
स्यदशशाशेषः॥ अष्टभागश्चासौदशाशेषश्चेत्यष्टभागदशाशेषः॥ सचासौवृतापमधुनाक्रान्तिरवेतितथोक्तः॥ अथवा॥ अष्टौभागायस्याः दशाशायांशासेवोयस्यविंशस्येतिवि

॥ एवमत्याकुलेयुद्धेसास्फोटभटसंकटे॥ अष्टभागदशाशेषवृतापमधुनाक्रान्तिः॥ शास्त्रघातहतावीनरवाकूस्ततांपयो॥
॥ अथसेनाधिनाथाभ्यांविचार्यसहमन्त्रिभिः॥ दूतः॥ परस्परंप्रस्थाप्यसंधीयतामिति॥ ततोऽभयोनेतः प्रतिधानितादि॥
॥ मुरवाः॥ त्रिनिर्जग्मुर्वृतोरणाङ्गणाद्वयलद्वयम्॥ अथवीनरवानकः॥ कालेनास्तामितोनावि॥ ततो ह्योचोद्धनासानेनिशी॥
॥ थेसमुपस्थिते॥ नीलापतिरुपानात्मा रवोकिवोत्स्विन्नमनाइव॥ शीतः कार्यविवार्याशुमंत्रिभिर्मन्त्रिकोविदैः॥ निशम्॥
॥ मुहूर्त्तमानेभेग्रफेशाद्धीकनामत्ते॥ ततस्तोदिव्ययोगिन्योराज्ञोविविशनुर्गफम्॥ ॥ ॥

नकः॥ पद॥ अष्टभागदशाविशनाणावस्याशाशेषोयस्यवृतापस्यतेनमधुनादर्शनीयाक्रान्तिर्यस्यसतथोक्तः॥ रोमुः॥ शाक्ताः॥ रामडपरामुद्रतिवातोर्ल्लिंग्रवरुववनम्॥ वी
तोपितृथिनोदीतल्यापनक्तोभवति॥ घोतोघोन्नकानसमूहयवनासीनसेनायंयस्यानिशीथनाजस्यसतथोक्तः॥ तास्मिन्द्रपानात्माडपानाविन्नेः॥ ॥ ॥

श्री: ॥
॥ ७७ ॥
77

कोमलेति ॥ मृडः कोमलोऽमलसौगन्ध्यो निर्मलसौरभश्च ॥ मृडमंदीनव्याणांमातुतोयासीन् ग्रहेतन्न योतीविविध ॥ निष्पन्दोऽचादिनाऽ ॥ आह्लादितः सुरतितः ॥ पुष्याणापा
तारो यस्य स पुष्याकरः ॥ पुष्यापार इति कविता ॥ तत्र मालाकारे इत्यर्थः ॥ उत्फुल्लेति विकासिते विवसने विवर्ष्टे वस्त्राच्छन्नाणा कर्तनीते देशे इत्यर्थः ॥ जनदोस्थितेति ॥ जनानां दोःस्थिम्

॥ कोमलामलसौगन्ध्यमृडमन्दानमारुतम् ॥ तस्य भावेनानीशाणीन्द्र पेतन्न वराङ्गनम् ॥ तयोर्दैन्यप्रभापूर्णैः शाशीनैः स्यन्दशीतलैः ॥
॥ आह्लादितो सौ बुबुधे राजोन्मीलितइवामृतैः ॥ आशान्तद्यविश्रान्तीसदृशाञ्जनाद्वयम् ॥ स भूपालोपसर्पन्तिस्मसुविस्मितमनाः ॥
॥ लाणात ॥ उत्तस्थौ दायना छोषादिव चक्रापाधनः ॥ पुष्याकरन्द्रवोत्फुल्लीजन्याकुसुमाञ्जलिम् ॥ भूमौ विवशाने शुद्धे वद्धप ॥
॥ प्रासनोन्नपः ॥ जयेतांजनदोस्थित्यशाकपोषशारीप्रभे ॥ देव्याववाल्यालन्नमे विशवनाणान्दविप्रभे ॥ तयो उक्तेतितत्पाजपपयोः ॥
॥ कुसुमाञ्जलिम् ॥ लीलायै भूप जन्माय वक्तुं मंत्रिणामीश्वरी ॥ वोधयामास पार्श्वस्थं संकल्पेन सनस्वती ॥ योगीन्द्रोऽसतु ॥
॥ ते द्वाघाणामकुसुमाञ्जलिम् ॥ तयोः पादेषु संत्यज्य विवेशप्रणतोऽनतः ॥ उवाच देवी हे राजन् कथं कस्य सुतः कथा ॥ इत्यज्ञातद्

ति श्रुत्वा मम त्त्वीवाक्समब्रवीत ॥

जनादिदोषास्थितत्वं तत्वेतेनाग्निना ॥ दाहपवनोपमत्तश्रमकरागीप्रभे शालाम्यन्ननेति ॥ वासानानपदार्थविषयाज्ञानान्यकानविदशवकादित्यप्रभे ॥ तयोनीतिसम्बन्धः ॥ पदपोरीति

॥ ७७ ॥ द्विवचनं चैत्येकोऽभिप्रायो ॥ ॥

वक्तुंशक्नोमीति॥एतयपुष्यत्प्रसादइतिसम्बन्धः॥दोरछायायावादितावादीभुजच्छायासच्छादितभूमि॥सम्प्रयात्रीतभूमीरित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

॥द्व्योर्युष्मत्प्रसादोयंभवत्योरपियत्सुतः॥वक्तुंराज्ञोमितादिदंश्रूयतांजन्ममत्प्रभो॥आसीदिक्ष्वाकुवंशस्योराजाराजीवलोचनः॥
॥श्रीमान्कुदनृपोनामदोश्छायाच्छादितावनिः॥तस्याभूदिन्दुविन्दाभःपुत्रोभद्ररथाभिधः॥तस्यापिशवरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोवृहद्रथः॥ ॥
॥तस्यासिंधुरथःपुत्रस्तस्यशैलरथःसुतः॥तस्यकामरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोमहारथः॥तस्यापिविष्णुरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोमनोरथः॥अयम॥ ॥
॥स्तत्प्रभुस्तस्यपुत्रःपूर्णिमिलाकातिः॥महद्भिःप्राप्यसम्भारैर्विदूरथइतिश्रुतः॥जातेमयिसुमित्रायांगोर्यामिवषडाननः॥पिता॥
॥स्यदशवर्षस्यदत्वाराज्येवनंययौ॥पालयामासभूपीठंततःप्रभृतिधर्मतः॥इत्युक्त्वासांस्थितेतूष्णींमात्विन्यथनृपेतथा कृताअलोनत॥
॥मुखेवक्रपप्रासनोस्थिते॥राजन्मनविवेकेनपूर्वजातामितिस्वयम्॥वदन्तीमूर्धयस्यपतिंकनेगासनस्थिती॥अथताईततोमायाराज्ञो॥
॥स्यदृयमाययौ॥सस्मारपूर्वविहितोत्तमतःस्फुटंदिवास्थितम्॥अन्यदैकराजत्वंलीलाविलासितान्विते॥उवाचात्मानिसंस्थानेवतमायेयमात॥
ता॥प्रतिज्ञाताप्रसादेनदेव्योर्गृहमयाधुना॥हेदेव्यौकिमिदंनामदिनमेकंमतस्यमे॥गतमेद्येजहातानिममवर्षाणिसप्ततिः॥स्मराम्यनेकमम्मा

॥ ॥

समसोवरूढवृद्धिकारित्वदर्शनीयविशेषणामायेति॥लीलायाभार्ययाविलासितैर्विलासैनान्वितंलीलाविलासितान्वितम्॥आसमन्तात्ततोव्याप्ताआतता॥

लोके तत इति लोको देहः ॥ तस्मिन्न ॥ स्पन्दो भूरिः ॥ एवकारोक्तमर्थं विशदयति ॥ तदैवेति ॥ व्यवहारनभसि राततं व्याप्तं व्यवहारखमाततम् ॥ प्रतिभानमेव लेशतो दर्शयति ॥
वयस इति शता पुत्रेपुत्र षड्युक्तायुषः सम्बन्धीनि समाति वर्षाणि सम तीतानि प्रतिभानं जातमिति सम्बन्धः ॥ किं तत् किं विस्तृतमित्याकांक्षायां विस्तारः ॥ स्पेत्यादिना श्लोकद्वये

॥ज्ञप्तिरुवाच॥ राजन्स्मृतिमहामोहमूर्छया समनन्तरम् ॥ तस्मिंल्लोके तवातीते तस्मिन्नेव मुहूर्तके ॥ तस्मिन्नेव गृहे जातः स्वर्जो यं स्पन्दनाविभ्र॥
॥मः॥ तदैव चेतसि तवानिर्मलाकाशनिर्मले ॥ प्रतिभानमिदं जातं व्यवहारखमाततम् ॥ वयसः सप्ततीतानि सप्तवर्षाणि सन्ततिः ॥ यथा स्वप्न॥
॥मुहूर्ते ते सम्वत्सरशतभ्रमः ॥ तव मायाविलासेन तथायं जायते भ्रमः ॥ वस्तुतस्तु न जातोसि न मृतोसि कदाचन ॥ शुद्धविज्ञानरूपस्त्वं शान्त॥
॥आत्मनि तिष्ठसि ॥ पश्यास्यपेतदखिलं न च पश्यसि किंचन ॥ सर्वात्मकतया नित्यं प्रकाशवस्यात्मनात्मनि ॥ यस्त्व मांसि शुद्धमतिर्मूर्ध्नेन्द्रोन्न॥
॥नविततेपदे ॥ वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव तत् ॥ ॥ ॥ ॥

नतराम् ॥ तत्र दृश्यमवलम्ब्याह ॥ न च पश्यसीति ॥ एकचासि विस्फुरसि ॥ इदानीमुपन्यस्ताविद्यादृष्टिस्तुल्ययतिद्विपरीतौ दृष्टी तान्यर्थविविधदृष्टीं वर्णयति ॥ यस्त्वं शुद्धमतिरित्या
दिना ॥ दीर्घस्वप्नमित्यतः प्राक्तनेनतन्वसंदर्भेण विततेसंख्यातेपदेवस्थितिस्तु प्रसिद्धः ॥ वस्तुतोऽमतोऽमदेवजगत तस्य द्रष्टुस्यदृश्यासत ॥ पनमापसि वज्रसारं चास्ति ॥ वज्रस्यसारत

॥ [illegible] ॥ ॥७८॥

वेतालो न्ववाजेनस्त्वछायया मारोपितो विवल्कितः॥ मृतिपर्यन्तदुःखदो मनागपि यथायिदुःखं दददयथा सत्य इवाभाति॥ तथा मूढमतेर्जगत्सत्याभं भवति॥ तापो मरुभूमिगतः॥ भ्रम
तोभ्रमात॥ कष्टकल्पनया अधिष्ठानभूते कनके हेम्नि विषये ऽव्युत्पन्नस्यामंजातविज्ञानस्य ज्ञानकेन कवि ज्ञातेन कज्ञाविधः॥ कण्टको यामीति विपनीतज्ञानमेवास्ति॥ मनागपि॥ ईष
दपि हेमधीर्नास्ति॥ नायं कण्टकः किंतु हेमैवेत्वि ज्ञामीति नास्तीत्यर्थः॥ यथा यं दृष्टान्तस्तथा ज्ञस्याधिष्ठान ब्रह्मज्ञानाभिज्ञस्येयं दृश्यदृक् दृश्यभ्रान्तिनैवास्ति॥ अन्यापनमार्थ

॥ यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यन्तदुःखदः॥ असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत्॥ ताप एव यथा वारि मृगाणां भवतो भवेत्॥
॥ असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत्॥ अव्युत्पन्नस्य कनके कनके कण्टके यथा॥ कण्टकं ज्ञातिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः॥ तथा॥
॥ तस्य प्रागामनगतागेन्द्र भास्वराः॥ इयं दृश्यदृगेवास्ति न चान्यापनमार्थटकः॥ दीर्घस्वप्नमिदं विश्वं विध्यहंतादिसंयुतम्॥ ॥
॥ अत्रान्ये स्वप्नपुरुषा यथाभीजायतत्रस्थिताः॥ आस्ते सर्वगतं शान्तं परमार्थघनं शुचि॥ अचेत्या चिन्मात्रवपुः परमाकाशपरमाततम्॥

दृङ्नास्तीति दृश्यादिकं ब्रह्मैवेति ज्ञानिनो नास्तीत्यर्थः॥ नगः पर्वतो हस्ती वा॥ नागः गजः काद्रवेयो वा॥ एवं हेयाभ्यङ्गदृष्टिं दर्शयित्वोपादेयान्तरदृष्टिं प्रपंचयति॥ दीर्घस्वप्न
मित्यादिना॥ अत्र जगति स्वप्नदृष्टुरन्ये स्वप्नदृष्टारः पुरुषा यथाभिप्रायतथा जायते॥ पुंसा अन्येऽन्ये पुरुषा अभिप्रायेव॥ परमार्थरवततं घनं चेति परमार्थघनम्॥ ब्रनंतनिन
नम्॥ अचेत्या चिन्मात्रवपुः न विषया चिन्मात्रस्वरूपम्॥ परमाकाशं परं ब्रह्म सर्वगत्वं निरंकुशमिति विततमाततमित्युक्तम्॥ ॥

श्रीः॥ सर्वगं गच्छति जानातीति सर्वगं॥ तत्तत्वमिति वा पायांसामानाधिकरणं सर्वात्मकमिसर्वे स्थितमस्त्वरूपमनुस्फुलनयायस्फुतत्तद्बल्लि कर ॥ हे राजन्त्वे षत्वं लीलार्थं लीला

॥७९॥ याः प्रपंचमिथ्यात्वे दृष्टान्तसिद्धार्थम् ॥ अयं वीलीलार्थलीलार्थमित्यर्थः मे वशमुपवारितः ॥ ॥ ॥ ॥

79

॥ तत्सर्वगं सर्वशक्तिः सर्वं सर्वात्मकं स्वयं ॥ यत्र यत्र यथोदेति तथास्ते तत्र तत्र वै ॥ तदेवमेष राजस्त्वं लीलार्थमुपवारितः ॥

॥ स्वास्ति ते स्वागमिथ्या वो दृष्टा दृष्टान्तसंविदः ॥ विदूरथ उवाच ॥ ममापि दर्शनं देवि मोघं भवति नार्थिषु ॥ महाफलत्वदायास्तु ॥

॥ कथं तवभविष्यति ॥ अहं देहामिमं त्यक्त्वा तं देहं परमनामकं ॥ कदा यास्यामि वन देतन्मे कथयतात्वतः ॥ देव्युवाच ॥ अस्मिन्राजा

॥ वने नाजत्वमन्नन्धं भवता धुना ॥ प्राप्तव्य प्राक्तनं राज्यं स्वमेतत्पूर्वमेवते ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ प्रस्तुतेति कथा यावत्क्षिप्तो मधुर भाषि

॥ णोः ॥ तावत्स्वाविरपर्सभ्रान्तमुवाचोस्थितो नरः ॥ देवपतिश्चक्रावागिगपतिर्लब्ध्वा दृष्टिमतः ॥ महत्त्व रिवलं प्राप्तमेकाग्रादितद्वो

॥ हृतः ॥ नगरे नगरसंकारोऽत्यग्नोग्नि व्याप्ति दिक्कुटे ॥ दर्शस्तस्वपवामस्फोटैः पातपत्तुनमाग्रकान्ता ॥ कल्पान्तमुदधितुल्याभोभिर्वृम

दृष्टानादृष्टयः प्रपंचमिथ्यात्वे दृष्टान्तानि स्वया दृष्टान्तलब्धा इत्यर्थः ॥ यदिरा: उभयतोषान्यायाभ्युवविशेष ॥ परिखो मूलेनिक्षोल्लगुडः ॥ नगा पर्वतः ॥ कल्पान्तमुदधितुल्याः प्रप ॥७९॥

मेघसमूहतुल्याः ॥ घोडमर्नघककर्षाणाोजमनामित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

॥ महाजयः ॥ वलोलोजमर्नकर्तृप्र ॥

॥ वृत्तागजना इव ॥ ॥

पुत्रघः कर्कशः आसमन्ताद्द्रवः शत्रोर्यस्य पुत्रघारवः ॥ उद्भूत ॥ उद्भूतः ॥ आशा दिशः ॥ दैत्यतागर्जितां ॥ नराचिनी वल्गवताम् ॥ द्विगुणा ॥ सहितो वज्रवीर्याणि
रूपा मसमुज्झः सोवक्ष्वेत्यमनः ॥ यद्यपि तेनास्ति वृजतांरतः ॥ तत्समानुनयः स्पदद्वत्यमनः ॥ वटवटाहलहलेति वशाद्वाणुकानो ॥ वटवेगास्फोटैः हलहलारवैरवसत
वेतघोकुञ्जराणां वकोलाहलउद्भूदिति पूर्वेणान्वयः ॥ वातायनंगवाक्षं ॥ वातायनंगवाक्षोऽस्त्रीत्यमरः ॥ एकरवासावर्ताविरवेति ॥ एकाविः ॥ समस्तवासा

॥ स सीत्कारं वदत्येवं पुरुषेपुरुषारवः ॥ उद्भूत्पूरयन्नाशावहिःकोलाहलो महान् ॥ वलादाकाहिस्थानां च तपंशिर वार्षिणां ॥ हैहतानामतिमत्तानां ॥
॥ कुञ्जराणां तरस्विनां ॥ घुनेवटवटास्फोटैः ज्वलन्तं जातवेदसां ॥ पौराणां दग्धदाराणां महाहलहलारवैः ॥ अथ वातायनादेव्योमं च्चीराजा विदूरतः ॥
॥ ददर्शुः ओल्लसच्चादं महानिरीमहापुरं ॥ घनलयानलसंकुब्धसमकाणवरं हसा ॥ पाश्चे परवलेनोग्रकल्पमेघतनर्डि ॥ कल्पान्तवह्निविगलन्मे ॥
॥ रुमन्दिरभासुरम् ॥ दृश्यमानं महाज्वालैर्ज्वालैनभस्वनपूरकैः ॥

वेकाविध्वसमेकाविस्तनं हस्वरं होवेगोयस्य तत्तथा ॥ उग्रायेकल्पमेघाः प्रलयमेघास्तद्वनदः ॥ तत्तुल्या कानाया स्विरूपनवलेनउग्रकल्पमेघतनंगीतेनन्कल
ल्पान्तवह्निविगलन्मेरुमन्दरभासुरम् ॥ कल्पान्तवह्निना दग्धत्वात् विगलन्तौ विध्वस्यन्तौ यौ मेरुमन्दरौ तद्वद्भासुरं भासनं शीलं ॥ ॥ ॥

मुग्धौ राशाये मक्ताभेघ्वास्ते घोगर्जागिर्जिनानितद्ध्यानि संतर्पनानि तैर्गर्जितैरभिहृष्टैः ॥ यथा मुग्धेय स्यामकामेघ्वगर्जितद्ध्यानि सान्तर्जनानि तैर्गर्जितैः कलकलारावैः ॥
८० कोलाहलनिस्वनैः ॥ कोलाहलः कलकलस्तुमुलः ॥ कलकलेति राहूरुकानोवा ॥ मांसलैः सान्द्रैरित्यर्थः ॥ कलकलानादैः दस्युजल्पितैः रवघोन मीति घोरसम्बन्धः ॥ अथ
वा दस्युजल्पितैः तु भी मांसलैः ॥ कलकलानवैर्घोनमित्यन्वयः ॥ तनरुक्तमुकेति ॥ नतं तितनन्नो जयंतिया नुरुक्तमुकरवाणनितान्येवाप्तताना ॥ ऽयन त्रचाणितामिः

॥ मुग्धीया स्यमकामेघ्वगर्जितसंतर्जनोर्जितैः ॥ घोरं कलकलारावैर्मांसलैर्दस्युजल्पितैः ॥ तनरुक्तमुकरवाणोऽयतारातनालितामवनम् ॥
॥ अज्ञानरारीनिपतत्रनतार्यग्रोदनम् ॥ पतास्मिन्नवनेराजमहिषीमत्तयौवना ॥ अनुयाता वयस्याभिर्द्विवेराभयविह्वला ॥ अथ तस्या ॥
॥ वयस्यैका राजानं तं व्यजिज्ञपत ॥ देवी देवसमायातापालयान्तःपुरीतरात ॥ राजघराहतास्तेते वलवद्भितपायुधैः ॥ अन्तःपुराधिपाः सर्वेपि ॥
॥ दृप्ताः शत्रुभिरुद्धतैः ॥ दूनेणाशंकमायातैः पौरैर्नः प्रमाहतानाम् ॥ इत्याकर्ण्य विलोकासो देव्योयुद्धाय यास्यत ॥ ॥

तनालीतंलुलितमस्वनमाकाशं पाक्षिन्नुनेतत्तथा ॥ यथाऽऽः तीरस्यामिनः ॥ त्रेषोल्लितस्तनल्लितो उल्लितल्लोल्लिता ब्रयांति ॥ अज्ञाननारीषु निपतत्रननानी
ता मयेरोदनं यास्मिंस्तत्तथा ॥ वयस्याभिः सखीभिः व्यजिज्ञपत ॥ विज्ञापितवती ॥ ज्ञारबोधनइति वातोर्ल्लुङ् ॥ पीप्यरखूर्णिताः ॥ नविपते शंकायासिकार्मणी ॥
तदशंकम् ॥ आहतमहतम् ॥ देव्यावितिसम्बोधनम् ॥

बघरी भ्रमरी॥ चन्द्रनादर्प्पाः॥ इयं मह्यं कस्मात्स्थिता॥ इयं मत्समा वा कस्मात्स्थितेति यावत॥ तत्त्वितं प्रयोगप्रभावासादितामानुषशरीरपान्वयासमानभवतीत्व यांचनाह॥ यासेति॥ आत्मा त्वनेत्व भावनाभावितेनत्व ज्ञात्वितत्तदशानपाकाल्पितत्वात्स्लाजत्वत्समास्थितेत्युत्तरमभिधेत्याह॥ पादपीति॥ तमेवार्थतत्तदशामे वार्थमित्यर्थः॥ नात्वियंलीलाकाल्पिलावेछुक्तिनजतादाविवास्पोविसंदाहः कथं न ज्ञायते त्वा शंकाह॥ अविसम्वादिति॥ अविसम्वादिसद्वानिरपद्॥ त्य

॥ त्वम्पतां मम भार्येयं युष्मत्पादाब्जषट्पदी॥ इत्युक्त्वा निर्ययौ राजा कोपाकुलितलोचनः॥ मत्तेभनिभिन्नेर्बलः कन्दनादिव केशरी॥
॥ नीलानीलां दृशं शधिस्वाकानसदृशाकृतीषु॥ प्रतिविम्बामिवायातामादर्शे चारुदर्शनां॥ ततश्चन्द्रलेखोवाच॥ किमिदं देवि मे ब्रूहि॥
॥ कस्माद्दह्नमीयांस्थितां॥ यासाह मम भवं पूर्वं कथं सेयं मह्यं स्थिता॥ ज्ञानिरुवाच॥ यदभावो मृतो भर्त्ता तव तास्मिंस्तदापुने॥ तादृग्भावस्तो मे॥
॥ वार्यतित्रैवार्यहि दृष्टवान्॥ अविसम्वादिसद्धर्थिरूपं पतस्य विम्बिति॥ तदेवताद्दनाचित्त दर्प्पणो प्रतिविम्बाति॥ ॥ ॥

वह्नानसदृशायावाबापपयपि विसम्वादराहि सद्वपदार्थस्वरूपं तस्य मनासि विलितत्व ज्ञर्त्तुं मनि सस्फुरितमभूत॥ तं देवताहशाम विसम्वादिसत॥ विदर्प्पणोका लानने प्रतिविम्बाति॥ आविसम्वादितया यत्पूर्वमनुभूतं तत्संस्कारात्मनावर्त्तमानं वाल्लान्तने लिदर्प्पणा तदेवसस्फुनतीत्यर्थः॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥

81

ननु स्वप्नकारदशायां तिसंवादाभावेकाल्पितत्वमेवासिद्धमित्याशंक्य मिथ्यात्वेन दृश्यमानस्यापि मिथ्यात्वं साधयति ॥ स्वप्न इत्यादिना जाग्रज्जातीनां वैचित्र्य दर्शनपूर्व
कमपि नवलीलाया सदृशाध्यानि गृहीतत्वं पूर्वोक्तत्वविराधयति ॥ अनुभूयत इत्यादिना ॥ काश्चिदनुभूतयोभ्रान्तयः पूर्वानुभूमिता संस्कारवशानाजायंते ॥ कारवि

॥ स्वप्नो जाग्रत्यसद्रूपो मृतो जाग्रद्दसद्वपुः ॥ मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृत्यां जन्माथसन्मयम् ॥ एवं न सन्नासदिदं भ्रान्तिमात्रं विजृम्भते ॥ अनुभूयत एवास्या ॥
॥ कारविन्पूर्वानुभूमितः ॥ अन्नपूर्वानुभवा ४ काश्चित्समा ४ श्चैवासमास्तथा ॥ स्वप्नी लात्वत्समावारान्वत्कुलात्वद्वपुःसती ॥ इति लीलेयमाभाति प्रति ॥
॥ माप्रतिबिम्बजा ४ ॥ विदूरथस्त्म मन्त्रैः सितं तुल्यत्वात वाऽने ॥ तदेवानंतःपुरं प्राप्यत्वादृगान्माभविष्यति ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्याकार्प्य वचोदेव्याली
॥ लामातनुनास्पदा ॥ पुनः प्रकास्पितो बाचवचनो विहिताञ्जलिः ॥ देवी भगवती ज्ञप्तिर्मिन्ममेवार्चितामया ॥ यामाहदृश्येव देवे वासिता दृश्ये वत्सम मानिके ॥ ॥

त्वपूर्वानुभवाभवन्ति ॥ पूर्वैरनुभावाः काश्चित्व ननाविघ्नंते यासां ता अपूर्वानुभवा ४ ॥ काश्चित्समा ४ सदृशाः त्वत्समानशीलाः ॥ त्वत्कुलात्वत्समानकुलात्वत्स
मानशरीराप्रतिविम्बजा प्रतिविम्बत्वेन नातात्वप्रकृत्तुः ॥ प्रतिमे यं नीले त्याभातीति सम्बन्धः ॥ तमेवं विदूरथ पुनः ॥ आस्य दंपत्यानंपस्यो सातयोका ॥ विहिताञ्जलिः

ऽनल्पत्वना माथ्र्यविक्ष्ववसानं समकृते यः समूपणोकागुणं कूपनकामापं स्वस्मात् ॥ कूटगिरिश्टङ्कं कूटवास्यितमागानं कूपगानेणा समआकानोयस्य सतयोक्तस्तम् ॥
यस्तां कूपगानमयागकम् ॥ तत्ता कामम् ॥ उदयतं तडाल्पितडहामः ॥ नानाध्वनवानिर्भन्नि४ ॥ उदामान्युद्भगानियानिनाध्वाणि नानामेद्यास्तेषांग्व वान्निर्भनोभन४ ॥

॥ तन्मे कूपनकासुणणाद्धं देहिवनाननेः ॥ नाणोदेहं परिलुप्य पाति छाति मे पतिः ॥ अनेनैव शानीनेणातवस्यामेतद्मना ॥ एतदास्त्विति देव्योक्तो पूर्वेत्तीत्वाब्रुवी ॥
॥ दय ॥ पूर्वेतीव धारीरेणा विमर्यमाहमीश्वनी ॥ त्नो कानवामिदं नीतातं गिरिग्रामवीतया ॥ देव्युवाच ॥ तान्विंवित्वा सविदहंकनोतिवनवाणिनि ॥ सर्वसम्प ॥
॥ दयत्वा तु संकल्पः प्राणिनास्वतः ॥ स्तां समराधपत्यास्त्त संकल्पोभूत्तवेदश४ ॥ मुक्तास्यामिति ने तत्त्वं नैः प्रकानैः प्रबोधिता ॥ अनयात्विममेवार्थजा ॥
॥ विन्यादत्तवत्पकम् ॥ एवं फलति संकल्पो नाणां मस्मन्प्रसादतः ॥ ॥ वासिष्ठउवाच ॥ विचनथस्त्त सदनान्निर्गतः परिवारितः ॥ पतिवानेणाम कृतामहानन्द ॥
॥ विभूरवित४ ॥ आलोकयरवीनगाणा नाचरोहरथोत्तमं ॥ कूटागानसमाकाममुक्तामाणिकमाण्डितं ॥ अथोदयतउग्राम नानाभ्रमननिर्भन्नि४ ॥ शैल ॥
मिन्नि प्रतिध्वानदाउणोडुडुभिध्वनिः ॥ किंकिनीनाचनिह्रोनैः हितिसंघट्टहतैः ॥ वजुरववंटटवराशहैः सरसीत्वानगीतिभिः ॥

सांड्ड्रत्यर्घः ॥ शैलाभित्तिषु पर्वतपार्श्वभित्तिषु प्रतिध्वनैः प्रतिध्वनिभिः ॥ दाउणोघोनः शैलभित्ति प्रति ध्वानदाउणः ॥ हेतिसंघट्टदोहतैः शस्त्रसंघट्टनजनित
टंकानैः ॥ नवेराग्निरिवशस्त्रं च वार्ङ्कि ज्वाला च हेतय इत्यमरः ॥

स्फुरितात्मना वालितस्वरूपेणा विस्मयोत्फुल्लस्वरूपेणोल्लियावत ॥ वैदूरथं विदूरथसद्मान्तिकं ॥ अयं जीवः सर्वशरीरं मा प्रविशतु ॥ आकाशे भावाशीष्ठतु ॥ इत्येवं

॥ तान्यन्योन्यमदृष्टानि पश्यन्ती नीवमहावने ॥ तस्मिन्नेकास्मिन्पुनः सेस्थे विततावउणान्विते ॥ वेष्टयित्वा विवेशान्तः प्रापतत्प्रपत्तनम् ॥ तत्र तन्मण्डपं प्रा
॥ प्य देवी शान्तमुपहृहिता ॥ प्रविश्य पुष्पप्रस्य शवस्य निकटे स्थिता ॥ तं दृष्ट्वा चिन्तयामास चेतसा स्फुरितात्मना ॥ एष मे प्रविता भर्ता नूनं वीरवनाग्र
॥ तामिः ॥ अहं देव्याः प्रसादेन ततः प्रथममागता ॥ इति संचिन्त्य सा हस्ते गृहीत्वा चारुचामरं ॥ वीजयामास राजेन्दुं लीला ललितयौवना ॥ वसिष्ठ
॥ उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः पतितस्य महीतले ॥ जीवं ददृशतुर्देव्यौ दिव्यदृष्ट्या न भोगतः ॥ अथ जीवकलनी लीला ज्ञोप्सितरखेति च यं ततः ॥ पुष्पके जीव
॥ लेखानुयोगिन्योतेन परपती ॥ तामेवानुसरन्त्यौ ते सञ्जातिं गर्जन्ति नगते ॥ पद्मराजे पुनः प्राप्य लीलान्तःपुनमाण्डपं ॥ शागारं द्विवशतुः स्वेन जीवलेखाथ
॥ जाग्वगा ॥ ततो ददृशतुस्तत्र शवशय्यैकपार्श्वगाम् ॥ लीलां विदूरथस्याग्रे प्रास्थितां प्रथमागतां ॥ एतस्मिन्नन्तरे ज्ञप्तिर्जीवं वैदूरथं पुनः ॥ संक ॥ ॥
॥ त्येन तु रोधाय मन्त्रतः स्पन्दनेयथा ॥ ततो भगवतीमाह लीला ललितयौवना ॥ देवि सप्राक्तनो देहः कथं मम न दृश्यते ॥
॥

॥ ॥
ल ज्ञातोन संकल्पेन ज्ञनो याति नोर्ध्वं चकान गत्वा लीलेखुन्दने जो वनेयस्याः सा तथोक्ता ॥

मृता नाशयोऽपि प्राप्योयस्याः सा तथोक्ता ॥ आति ॥ वाहिकदेहेनालिङ्गशरीरेण प्रतिमामाजीरपञ्चरूपं यस्यस तया पद्धेह ॥ स्थूलवासनया स्थूलदेहवास
नया रुणति वाहिवादशदेहालिङ्गशरीरप्रमयस्त्वं देकवन्मत्तोनोव्यतिरिक्त आदिभौतिकदेहोनास्तीति प्रभ्रमयेत्यर्थः ॥ अतएवाह ॥ जीवन्मुक्तस्य श

॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥ शृणु देहस्य किं वृत्तं तव लीले महाशये ॥ समाधौ त्वयि लीनायां पातितकलेवरम् ॥ निर्जीवं पतितं भूमौ संशुष्कमिव पल्लवं ॥
॥ काष्ठकुड्योपमो जातः शवस्तु हिमशीतलः ॥ ततोऽमुं विभिरागत्य मृतोयमिति निश्चयैः ॥ त्वितोसाद्रिप्पसद्दतं दग्धं वैदनदारुभिः ॥ इदानीत्वा ॥
॥ मिहालोकस शरीरामुपागताम् ॥ परलोकादागतेति मत्वा विभ्रमिष्यति ॥ आतिवाहिकदेहेन प्रतिमामाचरापि ॥ इदपमेमोप्रतत्वं तु योग ॥
॥ र्थ्येवलहृदिता ॥ विस्मृतस्तव देहोसौ वासनयाः परिक्षयात ॥ एवातिवाहिकदृशा प्रशाम्यत्याधिभौतिकः ॥ तदेहियावलीला येलीलेसी ॥
॥ कल्प्यलीलया ॥ आत्मानं दर्शयावोऽस्यैव्यवहारः प्रवर्त्तताम् ॥ आवां तावदिमे लीला परपश्यितेवचितीते ॥ ज्ञप्तिदेव्याततस्तावल्लीलावनाविलो ॥
॥ वना ॥ एहमाल्लोकयामास तन्नेजः पुञ्जभासुरं ॥ एहमाल्लोकपुनतोलीलाज्ञप्तिलिलोकच ॥ उन्यायसंभ्रमवतीतयोः पादेषु सापतत ॥ उपावि ॥
॥ शाद्विष्टेषु ज्ञप्तिलीलेचततेतत ॥ ॥ ॥

रीरं प्रतिभातिकामिति ॥ संकल्प्यलीलायासंकल्पक्रीडयायावदात्मानं दर्शयावस्तावद्व्यवहारः ॥ प्रवर्त्ततामितिसम्बन्धः ॥ तावश्रुद्वार्येवायावच्छ्रुद्धोर्थोलीलेवे ॥
मेआवीतावपस्यात्विति ज्ञप्तिदेव्याविति तेसतीत्यन्वयः ॥ ॥

हंसहारिगामिन्यौ हंसवन्मनोहारिगामिन्यौ ॥ लीलेललिततलोचने इतिसंबोधनप्रथमाद्विवचने ॥ इनव्यग्यामनोहरतिय: परिमल: ॥ स: आमोदस्तसोतिहरिनी
त्यमन: ॥ समीनोवायु: ॥ नकारीनेदीर्घिवाकिने ॥ स्फारयामास ॥ वहुलीवकार ॥ घनगंभीरानि:स्वनासेहृगंभीरानिनदयथा ॥ ॥ ॥

॥ शास्त्रिनवाच ॥ हेहंसहारिगामिन्यौ लीलेललिततलोचने ॥ इत्थायथामोन्नपार्तिशावतत्स्यतत्वादिमं ॥ इत्युक्त्वा मुमुचेजीवमामोदामिवपद्मिनी ॥
॥ ससमीरस्ववाकारस्तत्रासानिकटंययौ ॥ घ्राणाकाशांविवेशामुवसरंभ्रामिवानिल: ॥ अनन्तस्यजीवं वदनेतस्यतत्कान्तिमाययौ ॥ क्रमादप्रानिस ॥
॥ घीणिमनसानिचकारिमे ॥ स्फारयामासलोजानिरसवन्तिमृदूनिव ॥ उन्मीलयामासद्दृशौविमलालोककारिणी ॥ उत्तनस्थौघोल्लसत्कायोविं ॥
॥ व्याद्रिरिवर्जगम: ॥ उवाचक: स्थितइतिघनगंभीरानिस्वनम् ॥ लीलाद्वयमथास्यायेज्ञोवावादिरपतामिति ॥ कात्वंकेयंकुतश्चेयमित्याहसाविलोक ॥
॥ यन् ॥ तस्मैलीलाकृतेदेवश्रूयतांयद्दृशाम्यहम् ॥ महिलातवलीलाहं पाकानीसहवर्द्धिता ॥ इयंतेमहिलालीलाद्वितीयालीलयामया ॥ उपार्जिता ॥
॥ स्वदर्थेनचातिविम्बमयाशुभा ॥ स्त्रीरोभागोपविष्ठोयंहृपेयंहेममहाशने ॥ एनासरस्वतीदेवीत्रैलोक्यजननीशुभा ॥ इत्याकार्पसमुत्थायराजाज्ञप्ति ॥
॥ पदाब्जयो: ॥ पपातप्रयतोधृत्वासरस्वतिनमोस्तुते ॥ इत्युक्तवन्तंतस्तेनस्पृष्टोवाचसरस्वती ॥ ॥ ॥

भवति ॥ तथादिस्यत्स्वमाज्ञाप्यतां ॥ महिलावनिता ॥ प्रातिपदर्शिनीवामामहिलावनितातयेत्यमर: ॥ त्वदर्थेनत्वत्प्रयोजनेनानिमित्तेन ॥ ॥ ॥

स्थिने ये विडुल्लते तद्वन्नेत्रे यस्याः स्यात्यो क्ता ॥ अस्तोपमेषा षड्जर्न्नतउः ॥ तत्र वान हन्नाविशेषाःसच दीर्घौदरउन्नरवभवती ॥ तद्धआन्नुनी यस्याःसातयोक्ता ॥ वैदू
र्यनत्न कृतसूर्यवदाननरवानि यस्याःसा वैदूर्य्यसूर्य्याग्यिनरवविदूर्यसूर्यनिरवेति काचित ॥ स्त्रायथो वस्त्रसादे हवेष्टनानि ॥ स्त्रायनाम धाव यंथि भिद्यत्तो देहोयस्याः ॥

॥ स्थिनाविद्युल्लतानेत्रा रवर्ज्जरतउजातका ॥ वैदूर्य्यसूर्य्याग्यिनरवास्नाचास्थियंथिदेहिनी ॥ तस्या विपुलकायत्वादुर्ल्लभत्वान्निजान्वसः ॥
॥ अतः क्षोर्त्तविलेरवायाइवाभूजाठरोनलः ॥ नकदाचनस्यतत्तृप्तिमुपयाति मतोदनी ॥ वडवानलजिकेच चिन्तयामास वैकदा ॥ जाम्बूद्वीपग ॥
॥ तास्मर्धान्निगीराम्निजनान्यदि ॥ अनानतमनुष्यास्जलराशीमिवाविधि ॥ मेघेन मृगतल्लेचतन्मे क्षुद्रपशाम्पति ॥ तपःकर्नोमिपनमम ॥
॥ स्विन्ने नैव चेतसा ॥ इतिसंचिंत्य सासर्वजन्तुजातिजिघांसया ॥ ॥ ॥ ॥

सास्नाप्पास्थिनयंथिदेहिनी ॥ निजान्वसः सानस्यननमीसादिलक्षणास्य ॥ आविलेरवायां जठन्नभवोवडवानलइवतस्पजाठरोनलः दर्पोग्निनतः क्षोभूत ॥ निगीना
मिच्यासामि ॥ अनानतंसततम् ॥ मेघेनेति ॥ मृगतल्लाफि मनमरीरिचिका मेघनसेचनाद्याम्पातितत्रर्फ्ले ॥ सर्वजन्तुजातजिघांसया ॥ सर्वप्राणिसमूहहननेच्छया ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

84

चन्द्रार्कयोः स्पन्दनेषु गतिषु लोचनयस्याः साचन्द्रार्कस्पन्दलोचनाचन्द्रार्कदत्तदृष्टितयातदुत्पन्नसानिजलोचनेत्यर्थः॥ रौलततपापानकानागात॥ हतायाइवास्थि

॥ तपोर्थमथसस्मारपन्नतंध्नतदुर्जमम्॥ तत्रगत्वाथसास्नातातपःकर्तुंव्यवस्थिता॥ अतिष्ठदेकपादेनचन्द्रार्कस्पन्दलोचना॥
॥ क्रमेणदिवसाः पक्षास्तस्यामासास्ततोययुः॥ शीतातपेसुलीनायाः इहत्तायाइवरोलतः॥ अथवर्षसहस्रेणगतापितामहत्या॥
॥ यथौ॥ धरतांकृतपः सिद्धोनीचानामपिजायते॥ मनसैवध्यानम्येनसातथैवास्थितासती॥ कोवनः अन्त्वामायातामितिचिन्तापरा॥
॥ भवत॥ आः स्मृतत्वार्थायिध्येहं वरमेकामिमंविभुम्॥ अनायासीवायसीषस्यामहंजीवसूचिका॥ यथाभिमतमेतेनप्रसेयंसकलंजनं॥
॥ क्रमेणाकुक्षिनाशायकुक्षिनाशः परंसुखम्॥ ध्यानिनासहसवेधोहृदयंप्रविशाम्यहं॥ इतिसंचिन्त्ययत्नीतातामुवाचकमलालयः॥ ॥

तायाः॥ अलंकाराकः॥ आइतिस्मरणे॥ अपत्यस्ताः स्मृतोवाक्यइत्यमरः॥ अनायसीवायसीत्यलोहमयीवज्रीवसूचिकाजीवामांसीवनीस्यांतेनवनेगायगयथाभि
मर्तंकमेणाकुज्ञाशायप्रसेयमितिसम्बन्धः॥ सह॥ ध्यानेश्चसहेत्यर्थः॥ वचातिचप्रविश्यहृदयंध्यानिनीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

८६

उक्तो ब्रह्मतत्त्वे॥ अध्यारोपापवादाभ्यां विशदयति॥ ब्रह्मणः स्फुरणामित्यादिभिः सप्तभिः॥ अथ शब्दो ऽर्थान्तरोपन्यासे॥ अपि समुच्चये॥ आ वातां बुधे॥
रिति॥ अवातस्य दीपस्येवापि ब्रह्मणः किंचित॥ यत्स्फुरणं चलनमास्थितं जीवं विद्धि विजानीहि॥ तदेव तत्स्फुरणमेव घनसंवित्त्यासा उत्संकल्पेनानि विडाहंका

॥ ब्रह्मणः स्फुरणं किंचिद्यदवाताम्बुधेरिव॥ दीपस्याथाप्यवातस्य तं जीवं विद्धि राघव॥ तदेव घनसंवित्त्या यात्यहंता॥
॥ मनुक्रमात॥ यज्ञाणुस्त्विन्धनाधिकपातवांश्चकाशकतामिव॥ संकल्पोन्मुखतां यातस्त्वहंकारो भवत्युत॥ चित्तं चेतो॥
॥ मनो माया प्रकृतिश्चेति नामभिः॥ यतस्मात्कारणाद्देवमनः प्रथमम् उत्थितम्॥ मननात्मकं मनाभोगी तेन इदं ततं जगत॥

खभावनयेतियावत॥ अहंतामहंकारतां च केचन्येः सूक्ष्मो सो वह्न्याणुः संकल्पोन्मुखतां मनोभावनाभिमुखतां॥ अप्यर्थे उत शब्दः॥ अहंकार एव तत्संकल्पोन्मु
खतां जातः सन् चित्तादिनामेत्यादिनाभिरुच्यमानं वस्तु भवतीत्यध्याहृत्य योजनीयम्॥ एवमुक्तक्रमेण यस्मात्कारणात् ब्रह्मणः प्रथममुत्थितं मननं तत्स्य मननात्मकं सं
कल्पात्मकमाभोगीव भवति॥ आभोगः परिपूर्णतास्त्यस्मिन्नित्याभोगी॥ स्वकार्यजगद्व्यापित्वात॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

85

तस्य भोगीत्वमुक्तो विशदयति ॥ अपानेति पानपानेतीतं ॥ अपानसर्वात्मीनं ॥ पानावाने पनावर्चीनइ इति वचनात ॥ अपनावानेविस्तानोये षांतान्यपानावानविस्तान
ति ॥ संवि ८ एवं सकल्पापन पर्यायाः ४ सालिजानेसंविताभालिताल्लानि ॥ अपरावानातिवतानेसंवितल्लात्मेल्लानेवतेः श्विदेकार्णवि एव ॥ अप मात्मा मनो भूत्वाः ॥
अपनावानेविस्तान संवित्तात्मेल्लवल्लानेः स्वज्ञ ष्ठतइत्यन्वय ४ ॥ दीर्घस्वि प्न इतिस्पष्टार्थः ॥ वाचान ष्ठनीविकानोनामधेयामित्यादि श्रुतेः ॥ विदात्मतत्वे योजवि

॥ अपरावार विस्तान संवित्तात्मेल्लवलाने ४ ॥ चिदेकार्णवि एवायंस्वयमात्मा विजृंभते ॥ दीर्घस्वप्नः स्थितियातः संसाराख्यो मनोवशात ॥
॥ असम्यग्दर्शनात्स्यानाविवत्तुं प्रत्ययोदृष्ट ४ ॥ द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयोस्तथैवभेदोस्ति नजीवचित्तयोः ॥ अथैवभेदोस्ति नजीववि ॥
॥ त्तयोस्तथैवभेदोस्तिनचित्तमज्जयो ४ ॥ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीमामितिहासंपुरातनं ॥ राक्षस्योक्तमहाप्रश्नजालमावलि ॥ ॥
॥ तारविल्लम ॥ आसीत्कज्जलपङ्काङ्गेरिवोयाशालभञ्जिका ॥ हिमाद्रेरुत्तरे पार्श्वे कर्कटीनामराक्षसी ॥

ब्रह्मणोः कार्यकारणयोर्द्वैतं भेदो यथा नास्ति तथा जीवमनसोः कार्यकारणयोः नास्ति भेदः ॥ एवं मनः प्रपंचयोरपि कारणात्मनोर्न भेद ४ ॥ इन्द्रोः पेस्मयुर्य
ख्यानमवतारयति ॥ अत्रैवेति ॥ क्षादिदिसादि हानाणि मापि नाम सानाक पंचि दिंसानाभि सम्बं विपूर्व प्रयत्नातिशयेनापवर्गमार्ग ः समुदेतीति दर्शनार्थं वि ॥
वमारख्यनामीतिशेयम ॥ आवालित प्रविलं ज्ञोद्गहतसर्वशज लयङ्क इ मरिवी पकागिनेउत्तनस्यां दिशि शालभञ्जिकेव पुत्तलिकेव प्रतीयमाना ॥

जनताः जनसमूहाः ॥ दुंदुभिघोषवर्धिन इति वशाद्धानुकारः ॥ जयघोषेण मङ्गलपुण्याहघोषेण च दुंदुभिघोषनयोर्वर्धनं क्षनय रवाःसींस्तत्तथा ॥ ज्ञप्तिः ज्ञानं संशुद्धिः ॥ ज्ञप्ति

॥ सर्वापदः सकलदुःखदृष्टयश्च गच्छन्तु वः शिवमनन्तसुखानि सम्यक् ॥ आयान्तु नित्यमुदिता जनिता भवन्तु राष्ट्रे स्थिराश्च विलसन्तु सदा महान्तः ॥
॥ वसिष्ठ उवाच ॥ सरस्वती तथेत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हिमाययौ ॥ जयमङ्गलपुण्याहघोषदुंदुभिवर्धनम् ॥ दृष्ट्वा प्रजानाकीर्णां ततो भूप मन्दिरे ॥
॥ ततोऽभिषिषिचुर्विप्रा मन्त्रिणो भूजरवतम् ॥ लीला लीला च राजा च जीवन्मुक्ता महाधिपः ॥ रेमिरे पूर्ववृत्तान्तकथनैः सुनन्तैरिव ॥ सखाभिर्ज्ञान
॥ संबुद्धो राजा लीलाद्वयान्वितः ॥ वर्षैर्वर्षायुतान्यष्टौ तत्राज्यमनिन्दितम् ॥ जीवन्मुक्तास्त इत्येवं राज्यं निहतकण्टके ॥ कृत्वा विदेहमुक्तत्वमासेदुः ॥
॥ सुबुधसंविदः ॥ ० ॥ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये ॥ उत्पत्तिप्रकरणे मण्डपोपाख्याने लीलोपाख्यानं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ॥ ॥

ज्ञप्तिर्देव्युपादिष्टज्ञानवाक्यैः सम्यक्बुद्धरूपा ॥ ० ॥ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्यानं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

80

आकाशजाख्यानुलीलाख्यानाभ्यां विस्तरेणात्र लीलापादितमर्थं सुखबुद्धि पत्रये संक्षेपेणावक्तुं वस्त ॥ वयत्ति ॥ एतदिति ॥ दृढरूपदोषनिवृत्तये दृश्यमेव सत्यतया प्रतीयमानं
दोषस्तस्य निवृत्तये ॥ धनतीसाधुताम् ॥ सत्यतामितियावत ॥ असतो नीर्बचनीयरूपस्यास्यात्मकः स्फुरणापि तस्मात्तदसदाभासंयद्यासत ॥ अविद्यमानआभासो दृश्यो यस्मि
स्तदसदाभासं ॥ अध्यात्मस्य एष स्वरूपम् ॥ ब्रह्मशब्दस्यार्थद्वयमाह ॥ बृंहितं मायिकरूपं तेनोपाधिविशिष्टं बृंहितं ह्रस्वान्नेंकुराकारत्वसम्पन्नम् ॥ तद्दृष्टिविपनीतदृष्टिभ्यां बृहत्व

॥ वासिष्ठउवाच ॥ एतत्ते कथितं रामदृढरूपदोषनिवृत्तये ॥ लीलोपाख्यानमनघघनतांजगतस्त्यज ॥ असदाभासमध्यात्मब्रह्मास्तीह बृंहितम् ॥
॥ बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च स्वप्रज्ञानानन्दाभिधमव्ययम् ॥ तस्य पदममाप्नोति शुद्धसत्त्वमविक्रियम् ॥ तद्धि ध्यानध्यानिर्देश्यं तच्चैतत्परमं पदम् ॥ ॥ ॥

बृंहितद्वयोरेकत्वाविनोध ॥ चित्तशान्तिस्वरूपम् ॥ भेनववपुर्भयंकनस्वरूप ॥ भाषास्याद्वातः भवते भीषोदेति सूर्य इति श्रुतेः ॥ मद्भयाद्वाति वातोयं सूर्यस्तपति मद्भयात ॥ आन्नि
स्नीन्द्रो सनीरीभिर्ब्रत्मक्षतिमद्भयादितिभगवद्वचनाच्च ॥ नत्वेवं विधं ब्रह्मास्ति चेत्तर्हि तदृशमिति विविच्यो निर्दिश्यतामित्यत आह तस्ययदिति ॥ समं दृढरूपोत्पत्तिनाल
यो नेकरूपं ॥ यद्वासद्वैष्वध्रुवेषुसमं ॥ अविक्रितमस्तोमोक्षितं ॥ विदांज्ञानिनामप्यनिर्देश्यमवाच्यं ॥ हीनमायुर्यचित ॥ शान्तं निर्विकारं ॥ तद्धिस्मोः परमं पदमित्यादिश्रुतिप्रमा

॥ ब्रह्मेति सिद्धस्य वासि ॥ ब्रह्मसंपदमस्मीति ॥

५

रक्ष सां कुलमेव शैलजास्यान्धमालिके ॥ हे रक्ष कुलं शैलान्ध्रमालिके ॥ विवेकिनि रिंच ॥ कर्कोच्चार्यितो लोकासिद्धजीवसूविज्ञातना तत्कालजना नांस पूर्वदुःखसागराणां
नष्ठनं मामूर्दितिजगति स्वत एवाविघमानाविसूचिकाव्याधिभावमस्यैगतु द्रष्टव्य ॥ श्रीमत्कमलिनसारी भगवादृपुनराहापितामहः ॥ सूचिकासोपसर्ज्जैति ॥ नीत्यनेन सोपस
र्ज्जीगासह वर्नतइति सोपसर्ज्जसूचिका भविष्यति ॥ सोपसर्ज्जसूचिकामेव दर्शयति ॥ विसूचिकेति ॥ पमेति ॥ पमोनामरोगः ॥ प्लीहागुल्मः ॥ पमप्लीहादिभिर्व्याधिनादिषू

॥ षत्रीकवीरिकेनरक्षांकुलं शैलान्ध्रमालिके ॥ उल्लिष्ठत वतुष्टोसिग्रहानामभिमतंवनम् ॥ कर्कटुवाच ॥ भगवन्भूतभव्येशस्यामहंजीवसूचिका ॥
॥ अनायसीवायसीच विवेदास्यासि चेद्दनम् ॥ वासिष्ठउवाच ॥ एवमास्त्विता मुक्ता पुनराहापितामहः ॥ सूचिकासोपसर्ज्जीत्वं भाविष्यासीति सूचिका ॥
॥ उभोजना दुर्नारंभा मूर्खा दुराचस्थित यश्चये ॥ उर्देशवासिनो दुष्टाग्रत्तेषांहिंसां करिष्यासि ॥ प्रविश्य हृदयंप्राणौ पद्मप्लीहादिवो धनात ॥ वातलेषा ॥
॥ त्मीका व्याधि भविष्यासि विसूचिका ॥ सगुणांनिर्गुणांवै वज्ञनमासादयिष्यासि ॥ सगुणानांचिकित्सार्थं मंत्रोपक्रुमयोच्यते ॥ ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं रां विष्णु ॥
॥ राक्षयेन मो भगवती विष्णुशक्ति एहि एनां हरहर दह दह हन हन पच पच मथ मथ उत्सादय उत्सादय दूरे कुरु स्वाहा ॥ विसूचिके त्वं हिमवन्तं गच्छ जीव

विका व्याधि भविष्यासि ॥ तस्याः स्वरूपमाह ॥ वातलेखेति ॥ विष्णुशक्तिर्हि विष्णुशक्ते ॥ आतुरः संबाध्यते मावेशि ॥ जीवचंद्रमंडलमसृतमयं गतोसि स्वाहा ॥ स्वास्थ्यं
गच्छतु ॥ मयाकृपमानं जीवात्मकं हविश्चंद्रमंडलं स्वयंगच्छतित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

87

सत्वंमहा॥महर्द्धिमंत्राणिमध्येमंत्रंवासकरोदनेवामपार्श्वनतः॥चदेशोतसतल्लइत्यर्थः॥न्यस्यन्यासंकृत्वामाद्विकोदक्षी॥हस्तेनस्ववामापामानितलेमंत्राक्षराणि॥लिखित्वे
त्यर्थः॥आतुराकारंव्याधिताकारं॥संयतोनियतः॥मंत्रएवसमुज्ज्वलंतेनमार्द्दिताम्॥रसायनहृदि॥अमृताभ्यक्ताने॥रूचावानाःसम्यक्कृताचमनः॥माषसमीतुल्यामाषबीजवोशसमेत्य

॥इतिमन्त्रीमहामन्त्रीन्यस्यवामकरोदने॥मार्जयेवातुराकारंतेनहस्तेनसंयतः॥हिमशैलाभिमुख्येनाविष्टंतांचविचिन्तयेत॥कर्क्करीकर्क्कशां॥
॥कुष्ठांमंत्रमुज्ज्वलमार्द्दिताम्॥आतुरंचिन्तयेशंड़ेरसायनहृदिस्थितं॥अजनामनगोमुक्तोमुक्तोसर्वाधिविश्वमे॥४॥साधकोहितुविमृत्वास्वा॥
॥चान्तःसुसमाहितः॥क्रमेणतेनसकलाक्षोधिनाम्नीविषूचिकाम्॥इत्युक्त्वाभगवान्चेवास्मत्रैवान्तरधीयत॥ततःप्रादेशमात्रासाततो॥
॥यजुलिरूपिणी॥ततोमाषसमीतुल्याततःसूचीविभुवसा॥कस्यविद्विवशाऽस्यक्षीणस्यविकलस्यच॥प्रविस्यान्तर्वातिसूचीभवत्यन्तर्वि॥
॥सूचिका॥कस्यचित्तनुदेहस्यसुस्थस्याविकलस्यच॥विज्ञस्यजीवसूचित्वेभवत्यन्तर्विषूचिका॥ ॥ ॥

र्थः॥मामीमसीवाविषूचनइत्यमनः॥वातसूत्वावाताधात्मकसूचीसती॥प्रातीविसूचिकाइतिशायितांविसूचिकावाधिभविता॥ततुदेहस्यकृशदेहस्य॥विकजस्यास्वस्थस्येत्य
र्थः॥जीवसूचित्वइतिनिमित्तसप्तमी॥देहदूयेनाजिनासत्ती॥रूपदेहस्यनघत्वात॥सूचीरूपदेहदूयेनेत्यर्थः॥यथोक्तेहृहहस्तासिद्धे॥चान्यावभुवत्तद्धीसातयाजीवावेसूचिका

व्योमात्मिकानिलाक्रान्ता व्योमवृत्तिरनीनका ॥ एवमस्यास्तनुर्जाता सूचीद्वयमयी कृशा ॥ नीहारांशुककार्यासिंकायशिशुकपेलवा ॥ तद्द्वयेन तेनासौ त्वविश्पहृद्
यन्त्राणां ॥ विविधयन्त्रीततः कृत्वा ब्रुवध्वान्मादिशोदशोति ॥ निर्वेदं वैनाग्यम् ॥ धीगीति निन्दायाम् ॥ धिग्निर्भर्त्सिंनानिर्दयोनित्यमन्व ॥ कीमिवोति ॥ इवशब्दो वाक्यालंकारार्थ

॥ एवं बहूनि वर्षाणि शाखो गत्वा काव्यानिनी ॥ देहद्वयेन वध्वाम व्योम्नि भ्रामितलेथवा ॥ अथ कालेन महता कर्कटीवननारुसी ॥
॥ निर्वेदमन्नगमद्धिक् कष्टं किमिदं कृतम् ॥ कीमहं सूचिकाजाता सूच्या किमिव मास्पति ॥ सूचीयं नक्क मांसानां कणमात्रेण पूर्यते ॥
॥ ममान्नं नानिमेतं हंतं तस्मास्सूचीत्वदुर्मना ॥ क्रमेतानी विशालानि गतान्यङ्गानि दुर्धियः ॥ कालमेघविलासानि सुविस्तीर्णानि पार्वित ॥
॥ सूच्यामायि कृता सायां मनागपि न मीति ही ॥ स्वादु मांसं न सस्यासो वसावानक्क मेवच ॥ इति संचिन्त्य चित्तस्थं संहृत्य जनमानाग ॥ तदेव हिमवच्छृंगं

मास्पति ॥ स्वनर्भ दिष्पति ॥ हन्तोति विषादे ॥ हन्त हर्षे नकम्पायां वाक्यारंभविषादयोरित्यमरः ॥ तस्मैव सूचीदुःखदत्वात ॥ तस्मात्सूची ॥ मनागीषत ॥ इषन्मनागि
त्यमरः ॥ स्वादुतांसस्परसोपेतोयासः स्वादु मांसं न सा नास्त्व ॥ वसावया ॥ हृन्मेदस्तु वसावपयेत्यमरश्च ॥ जनमानाग्जिन मनगाममभिधायश्च ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ उत्पत्तिप्रकरण

88

निर्वेदरसो वैराग्यरसो गर्भेऽन्तर्यस्याः सा निर्वेदरसगर्भिता ॥ उद्विग्ना सर्वतप्ता ॥ तपेतश्चत्र इत्यर्थः ॥ निस्तरंगमनोमयी निर्विकारमनःप्रधाना ॥ निर्मला रागादिमलरहिता ॥ तत्र हेतुः क्षीणाकल्मषैवेति ॥ विदितं वेद्यं ब्रह्मात्मैकत्वं यया सा विदितवेद्या तया प्रसिद्धया ॥ मूलं अब्रह्मविदः ॥ मूर्खा हिताहितविवेकरहिताः ॥ ॥ ॥

॥ सर्वतीर्थविमा हत्या निर्वेदरसगर्भिता ॥ सूची देहेन सोद्विग्ना तेपे तिकठिनं तपः ॥ निःसंकल्पा निराहारा निस्तरंगमनोमयी ॥ अथ वर्षसहस्रान्ते ॥
॥ साप्राप परमां दशाम् ॥ बभूव निर्मला सूची तपसा क्षीणकिल्बिषा ॥ जाता विदितवेद्या सा स्वयमेव तया धिया ॥ ततो वर्षसहस्राणि निःसंकल्पतया तया ॥
॥ तस्थौ निर्विकल्पसंसारहेयमहीदि कुर्वती ॥ तां वेधास्तादृशीं ज्ञात्वा पदं परममास्थिताम् ॥ उपेत्योवाच भगवान् पुत्रिके कर्कटी राक्षसी ॥ तामेव तनुमासाद्य
॥ त्विनी भुवने चर ॥ यावन्मुक्तासि हे वत्से हार्दं ते गलितं तमः ॥ ये मूढा ये दुरात्मानो मूर्खा दुःस्थितयश्च ये ॥ दुर्देशवासिनो ये च ते तेषां स्वेच्छया स्थिते ॥
॥ इत्युक्त्वान्तर्दधे वेधाः साप्यत्र पदुनाक्षसी ॥ अन्तःसविन्मयी जाता बाह्यकल्लोलवर्जिता ॥ चिरं तत्र सा तस्थौ निर्विकल्पसमाधिना ॥ अथ कालेन
॥ महता विज्ञः स्पन्दनमेत्य सा ॥ बहिर्हालिमयी जाता तामस्मान्पुनः स्थाम् ॥ ॥ ॥ ॥

तदनु तदनंतरम् ॥ बाह्यवृत्तिकल्लोलवर्जिता बाह्येषु नात्मसु प्रवृत्तनाया अन्तःकरणासीवर्द्धन्यस्मा एव कल्लोला महोर्म्या ॥ तैर्वर्जिता ॥ ॥

यावत्त्वं यावत्प्राणी ॥ इत्यध्यवसायोपि सत्वसंस्थानतु जन्तुष्विति मन्तव्यः ॥ अपवर्त्तते निवर्त्तते ॥ यामः आहतः ॥ वेधसा सृष्टयासः कल्पित इत्यन्वयः ॥ विवि
नोम्यन्वेषयामि ॥ शैलस्य पादे पर्यन्तपर्वतेति छतीति शैलपादस्य पर्यन्त ॥ पादाः पर्य्यन्तपर्वता इत्यमरः ॥ अथ वैलपादस्पर्शपर्वता देशमूलस्पर्श ॥ आसितयामि

॥ यावत्त्वं हि देहस्य स्वभावो नातिवर्त्तते ॥ तत्र सा चिन्तयामास यासो जातु द्विनो मम ॥ वेधसा कल्पितो मृत्युर्यामस्तावन्द्विविनोम्यहम् ॥ इति संचिन्त्य सा
॥ तस्या उत्थाय गिरिश्रृङ्गतः ॥ विवेश शैलपादस्थं किनातजनमण्डलम् ॥ तत्रापि महाटव्यां निवासमकरोत्तदा ॥ प्रतास्मिन्वनने तत्र किरातजनमण्डले ॥
॥ हस्तहार्यतमः पिण्डा वध्ववासितयामिनी ॥ तस्यां रजन्यां भीमायां मन्त्रिणा सह भूपतिः ॥ अटवीं विक्रमो दानः प्राविशद्वनचर्यया ॥ अरण्यां कर्करीसा
॥ नौ वनचौ नाऊ मन्त्रिणौ ॥ अपश्यद्भूतवैर्य्यायवेतालाल्लोकनोन्मुखो ॥ अथ सा चिन्तयामास लक्षोम चोरिकोमया ॥ मृषा वेतावना तज्ज्ञो मानो देहः ॥
॥ कीला नयोः ॥ इहामुत्र च नाशाय मूढो दुःखाय जीवति ॥ तस्मात् हि नसनायोसो पापसंचितिहेतुतः ॥ आदिसर्गे चनियमः कृतः पद्मजजन्मना ॥
॥ हिंस्राणां भोजनायासु मृत्यात्मानात्मवानिति ॥ तस्मादेतौ मयैवाद्य भोक्तव्यौ भोज्यतां गतौ ॥ अभव्यपवानि दोषं प्राप्तमर्थमुपेक्षते ॥ ॥ ॥

नीकालरात्रिः धृतं धैर्यं जयासाधृतधैर्या ॥ अनयोर्न नात्मज्ञयोनात्मतयाग्रहीतदेहस्यावरपरत्वाणि यत्वात्ततस्य च सर्वतः सोपद्रवइत्तयानद्गुणस्य दुःकन्त्वादेहोभानो
मानवदुःखकृदित्यर्थः ॥ नाशाय पुत्र पार्थ प्रशायस्सुखानामयइतीयावत ॥ हिंस्राणां हिंसनशीलानां ॥ अनात्मवान् ॥ अजितमनाः ॥ भव्याभोग्यः ॥ यथा दुःखीन्स्वामि
नां ॥ भव्योभोग्यः इति ॥ अभव्यः स्त्रन्द्वित्वसाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नकृपादिदिति॥ अन्वयपात्यपात्यव्याख्यार्थम्॥ इमोयदिकृपादिदपिगुणाप्रुक्तोमहाशयोचनस्यात्॥ तर्हि मयाभोक्तव्यावितिशेषगुणिनोऽस्यातीवादिगुणावतोज्ञत्वेवि ८॥
त्तीनस्वानोमुनितिनः सएवमातिर्मनाणांजीवनफलनाशात्वात्वाज्जुणिन ८ सम्पगापघ्नंतेसंश्रयाय॥ गुणिसंश्रयः सएवजीवितंसकलपुरुषार्थमूलं॥ ॥

॥ नकृपादिदिसौस्यातांगुणाप्रुक्तोमहाशयो॥ नादृशूपविनाशोहिस्वभावान्नेननोचते॥ तदेतोसंपरिक्षेहंयदितादृग्गुणान्वितो॥ ॥
॥ नह्यन्यंनवक्तोम्पेतोनहिंस्यागुणिनः क्वाचित॥ अकर्हंमेसुरवंकीर्त्तिमायुश्चेवाभिवाञ्छता॥ नर्बाभिसतपानेतपूजनीयागुणान्वि॥
॥ ताः॥ अपिर्नस्वामिदेहेननैवभोदेयगुणान्वितम्॥ सएवयंतिहिचेतोसिजीवितादपिसाधवः॥ आपिजीवितपानेनगुणिनीपरिपाल॥
॥ येत॥ गुणवत्सक्रमोषध्यामृत्युनप्येतिमित्रतां॥ यत्राहमपिनत्नामिनाक्षसागुणशालिनं॥ डपानगुणाप्रुक्तायोविहन्तीहदेहिनः॥
॥ वरातत्नेद्भवः स्वंज्ञाद्धशरीतलयेतिते॥ प्रतिर्गुणिनिसंस्कारोजीवितगुणिसंश्रय ८॥ फलंस्वर्गापवर्गादिजीविताद्गुणिसंश्रयात॥
॥ ॥
॥ तस्मादिमोपरीक्ष्येहंकृपाविन्नश्चनलीलया॥ किंमात्रज्ञानवाचेतीविवितामनसेक्षणा॥

त्वाज्जुणिसंश्रय ८॥ समाश्रायोयस्यतस्माज्जीवितातत्वर्गापवर्गादिफलंभवतीति॥ कामात्रापरिमाणास्पेतीर्किंमात्रंज्ञानंपयोस्त्तोतथोक्तो॥ ॥ ॥

रक्षसांकुलमेवकाननमनन्यंतस्यमञ्जनी॥हुंकारेणपरुषंकषेर्नहुंकानपउषं॥गर्ज्जितेति॥कनकावर्षोपलाः४कनकाएवाशानिर्ज्जनिनानतज्जातोयःकनकाशने।
शब्दस्तद्वत्तीयमानंवद॥बोराटव्येवव्योमपदवीनभोमार्ज४॥तस्याःशशीभास्करौमहामायैवतमःपीठशीलाव्वकानसवपीठात्तकाशीलातस्या४कोटनंछिद्रंतस्मी

॥वसिष्ठउवाच॥अथसाराक्षसीरक्षःकुलकाननमंजनी॥नभस्येघाम्बलेरवेवग्गंभीर्नविननादह॥नादान्तेसमुवाचेदंहुंकानपरुषंवच४॥
॥गर्ज्जितावनत्नंजातकनकाशानिशब्दवत॥भोभोबोराटवीव्योमपदवीशशीभास्करौ॥महामायातमःपीठशीलाकोटनकीटकौ॥कोभवन्तोम॥
॥हाबुद्धीदुर्बुद्धीवासमागतौ॥मज्ञासपदमापन्नौनाणाम्मराणाकोविदौ॥राजोवाच॥भोभोभूतकाविस्वास्त्वंबातिष्ठासिवदेहाकिम्॥दर्शया॥
॥स्वास्तवगीन४कोविभेत्यल्पनीद्धने४॥राज्ञेत्युक्तोरम्यमुक्तामितिसंविन्नसातयो४॥चकोशगायाथवेर्यायननादसुजहासच॥ततोदटशनुस्तौ॥
॥तौशब्दपूरितदिक्चुरवाम्॥ताटग्रासचभापूनदूनचकाटितावहातिम्॥ ॥ ॥ ॥

हेमहामायातमःपीठशीलाकोटनकीटकौ॥मज्ञासपदंमंडासस्थानं॥आभिनीयनेर्भिनीद्धनेः॥तत्तमायाइत्यर्थः॥ताटक्हासस्यचवडंहास्यस्यप्रभा
पूनेणदूनाव्यवकाटिता-आहातिर्यस्याः४सातथोक्ता॥हासेत्क्रीयमाणेहिपत्रजेभा॥चसनोतिपतः४अतोत्भीयतेहासप्रभेति॥ ॥ ॥

90

कल्पान्ताशनिकाशेन वलयान्ताशानि निष्पेष्येणाद्गुष्टी शाद्विताम् ॥ त्यज संनंभं ॥ आनंभको पोवा ॥ विषयेसाधयितुं योग्ये र्थे हि शङ्खोहेतो ॥ ॥ ॥

॥ कल्पान्ताशनिकाशेन घुष्टामड्डितरीमिव ॥ तामवेस्यमकावीनोतथैवासुभितोस्पिनो ॥ मन्त्र्युवाच ॥ महाराज्ञसिसंनंमं वीमयंतवानीष्फलः ॥
॥ नद्धवेत्यथवाकार्येलवयोप्पति संभ्रमा ॥ त्यजसंनंभमानंभोनायंतव विनाजते ॥ विषये हि प्रवर्त्तन्ते धीमन्त ॥ स्वार्थसाधका ॥ त्वादृशीनोसह ॥
॥ स्त्राणीमशकानामिवाचले ॥ अस्माकं धीरता वात्पा व्यूढानित्याणपाणिवित ॥ संनंभज्वनमुत्तरज्पस्वच्छ यास्वस्थयाधिया ॥ युक्ताचव्यवहारा ॥
॥ रीत्पास्वार्थ ॥ प्राज्ञेनसाध्यते ॥ कृपयाभिमतंदीनोवीमर्थयासिवार्थिनी ॥ अर्थीस्त्विन्नेपिनाक्ष्माकमप्राणार्थः प्रनोगत ॥ इत्युक्त्वासातपातेन ॥
॥ विन्नयामासराक्षसी ॥ अतोनु विमलाचार्नंसन्त्वंप्रउवत्सिरुपो ॥ नसामान्यास्त्रैविमोमन्येविविन्नेपंचसन्नाति ॥ वचोवक्षोरूणान्येववदन्त्यर्थिनिस

धीनतावात्याव्यूणानिधीनेत्मेववात्यावक्रवात ॥ तयाविरोधेणोयानिभूतानि ॥ व्यवहानवतीति व्यवहारीणीतयाव्यवहानानुकूल्यपेति यावत ॥ सत्वंबुद्धि ॥ ॥

९०

किं वस्त्वाकाशं भवत्याकाशं न भवति च किं वस्तु किंचिन्न भवति किंचिद्भवति ॥ कोतिष्ठन्नेव ॥ असन्नेवातिष्ठतीत्यर्थः ॥ अस्य प्रश्नवाक्यस्ययमेवार्थ इत्युक्तमवगम्यते ॥
पाषाणः पाषाणसदृशो चेतन इत्यर्थः ॥ एकस्मिन्ननेकेषां ब्रह्मात्मपेनावस्थानेन दृष्टान्तो बीज इव द्रुम इति ॥ वानत्तोतावत्कायमित्यन्ते ॥ प्राक्सूत्ररूपेण वर्णनमस्तु
पर्यंतव्यष्ट ॥ तत्र तद्भावे तस्मादेव तदुत्पन्नानीति नियमादर्शनप्रश्नात ॥ दृश्यते वतितलेभ्य एव तैलमुत्पद्यते ॥ नासिकतास्यः ॥ हीनादेवसार्थ्यो ॥ स्त्र एव बद्ध इत्याक्ति नियमः ॥

॥ किमाकाशमनाकाशं न किंचिन्न किंचिदेव किं ॥ गच्छन्न गच्छति वकः कोतिष्ठन्नेव तिष्ठति ॥ कश्चेतनोपि पाषाणः कश्च व्योम्नि चित्रकृत ॥
॥ अणोर्जगन्तीति च्छान्ति काश्मि रवीज इव द्रुमः ॥ कस्मान्न किंचिज्ज पृथक्कुम्भादि वमहाम्भसः ॥ द्वैतमप्पृथक्कस्मात्द्रवते च महाम्भसः ॥
॥ यथेतान्स्वपदि श्रियाविचारय न्नौमत्प्रश्नान्न खलु विगाहितुं समर्थौ ॥ तदज्ञो जठरकृताशनेन्धनत्वं नाविर्विज्ञे भवतीति गामिष्यथः ॥ स्तोन ॥
॥ वसिष्ठ उवाच ॥ महानिशि महारावे महाराक्षसकन्यया ॥ इति प्रोक्तो महाप्रश्नो महामंत्री गिरि दशे ॥ ॥ ॥ ॥

तथा नैकास्मिन्नेव बीजेऽस्य काकानीनी द्विप्रानेक दृष्टोस्तीति ॥ बीजपवद्रुमाइत्युपपन्नमुक्तम् ॥ किंचिदपि कस्मात्पृथक्न भवतीति भेदितमादाय इत्याभेदमादायएधति ॥
द्वैतामिति ॥ वितद्वार्थतया प्रश्नानां तत्ता घुत्वंभ्युदस्पतितन्त्प्रश्नानीति ॥ तत्तत रहिं जठन मुक्ते ॥ ॥ ॥ ॥

91

सर्वेषां प्रचरनानांसामान्येनोत्तरमाह॥ भवत्येति॥ भङ्गोविष्लिनि भोगाइत्यर्थः॥ एकमेवाद्वितीयामिति श्रुतेः॥ वास्तवमेकत्वं॥ इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइति श्रुतेः॥ मायीक
मेकत्वं च पर मात्मन॥ सुवचनमित्याभि प्रेत्याद्य प्रचरनभागस्योत्तरमाह॥ अनारब्धत्वादित्यादिश्लोकद्वयेन॥ अनारब्धत्वाद्भावकानव्यातिरिक्तत्वात्मनःषष्ठामिन्द्रियं येषांतेषां

॥ मन्त्रुवाच॥ भवत्यापरमात्मैषकाथितः कमत्लेन्द्राणो॥ अनयैववचोभंगपाञ्जलविद्योवियोगपया॥ अनारब्धत्वादगम्यत्वान्मनःषष्ठेन्द्रियास्थितेः॥
॥ चिन्मात्रमेवमात्माजुराकाशादपिसूक्ष्मकः॥ विदाणोः परमस्यानः कोटिब्रह्माण्डपुरुडुः॥ ५ द्रूपास्थितेमध्यस्पत्तीयत्नोशक्तिपर्ययात॥ ॥

श्रोत्रादीन्द्रियाणांस्थितेर्मया॥ असाकर्येणापदार्थप्रकाशनसामर्थ्यस्योतियावत॥ एवमुक्तोपपादितआत्मार्प्यतावत॥ अतुर्न्दिस्वपवत्वाद्य॥ आकाशावदित्याह
आकाशादिति॥ शक्तिपर्यायाशाक्षाकाशामितिवाह्यशून्यत्वात॥ स्ववरुहितवस्तुशून्यत्वात॥ स्थितिशक्तेरतिक्रमात॥ पर्यायोतिक्रमः तास्मिन्नन्तिपातउपान्त्ययस्त्य

॥ स्तः॥ एवंनाशकमनोपिसोप्तानोविषितष्ठ॥

८२

वल्लनेोर्द्विवर्त्तनैः॥ आसयानामाभिप्रायाणाम्॥ मिथएकीभावमिथएकीभावमेवास्वाभिमतं दर्शयति॥ आप्याग्निति॥ स्वयमेवाविनाशिनौ॥ अविनाशीब्रह्मरूपत्वात्॥
तन्नस्मात्किंचित्संदेहमित्यत्राकिंचिदित्यव्ययं॥ किंचिदिपन्नागर्भइत्यव्ययपठितत्वात्॥ संदेहतइति संदेहस्त्री॥ अकालकल्पाभ्रं॥ अकालचलयमेवकस्यख

॥ तवो वक्रे रूपाद्दा नैर्द्धीमतामाशयामिथः॥ एकीभवन्तिसरितां पयांसि वल्लनैनिव॥ आप्यां ज्ञायः परिज्ञेतो ममभावोनयोर्मयाः॥
॥ नविनाशपोमये तोस्वयमेवाविनाशिनौ॥ नदैतौ परिदृष्टश्चामिके चित्संदेहमुत्थितम्॥ राज्ञां प्राप्यन दृष्टश्चित्संदेहस्तेन नावमाः॥ इति॥
॥ संचिन्त्य दृष्टा ये सा तत्त्ववचनं ततः॥ अकालकल्पाभ्रनवंहासंसंयम्यसाब्रवीत्॥ कौभवन्तौ ननौकष्पतामितिमे ३ नब्रौ॥ मन्त्र्युवाच॥
॥ अयं राजा किं नानानामस्याहं मंत्रितागतः॥ उद्धतो रात्रि वानेणात्वाहंजनविनियहे॥ राज्ञां रात्रिंदिवं धर्मोद्दृष्टभूतविनियहः॥ राजो॥
॥ सुवाच॥ राजीस्त्वमासि दुर्मंत्री दुर्मंत्रीन नृपो भवेत्॥ सन्नृपश्च भवेन्मंत्री राजा मान्त्री त्रिणा भवेत्॥ ॥ ॥

इवरवोयास्मिन्स्वर्तौस्योक्तः॥ त्वाहंजनविनियहेउद्धताविति सम्बन्धः॥ रात्रिंदिवमित्यव्ययम्॥ अहोरात्रउद्दृष्टभूतविनियहो राज्ञां धर्मनिष्पन्नयः॥ दुष्टो मंत्रीय
स्यस दुर्मंत्री नृपो दुर्मंत्रीन भवेत्॥ सत्स्वसाधुर्नृपो यस्य स सन्नृपः॥ मंत्रीयो भवेदित्यन्वयः॥ सन्मंत्री भवेत्संयुक्त इति शेषः॥ ॥ ॥

९२

राज्ञः सर्वत्रियुक्तात्वीविशेषतएवकृष्णमित्याभिप्रायेणाधन्तरा ॥ राजैवेति ॥ योजनीयो हृष्टैराजविद्ययाराजनीतिपरिज्ञानेन ॥ अथवाविद्यानांराजाराजविद्याब्रह्मविद्यात ॥
थ्याराजविद्याराजगुह्यमितिविस्मरणात ॥ अयमेवार्थोस्येतिवृहच्छारीरपघात्मष्टं प्रतीयते ॥ समस्तराजालानामिथ्यात्संज्ञानक्रमश ॥ मुक्तमस ॥ तद्धिराजाभवेच्च

॥ राजैवादौ विवेकेन योजनीयः सुमंत्रिणा ॥ तेनार्यतामुपायाति यथा राजा तथा प्रजा ४ ॥ अभुत्वं समदृष्टित्वं राज्ञः स्याद्राजविद्यया ॥
॥ तामेव यो न जानाति नासौ मंत्री न वा नृपः ॥ भवत्येतद्द्वितो साभूय दितच्छेयस्यास्य पथ ४ ॥ नो चेदनर्थदोषः स्यात्प्रकृतेन ध्यर्ष्य सुवां ॥
॥ एकोपायेन मत्याय्वर्वाह्यालकावुन्नरीप्यथ ४ ॥ मन्त्रस्तनपश्चुर्नसानंवेद्विदानयप्योधिया ॥ ॥ वारीषउवाच ॥ इत्युक्त्वा राजसौघस्ना ॥
॥ शावक्तमुपचक्रमे ॥ वध्यतामिति राज्ञोक्ते तानि मारस्थाणुनाथव ॥ राक्षसउवाच ॥ एकस्थानेकसंख्यस्य वास्यानो नंवुमुधेरिव ॥ अन्तर्वृत्ता ॥
॥ एलक्षागीलीयन्तेवुद्बुदाइव ॥

जातद्विर्मन्त्री विदितितन्नर्हिवालकावितिसम्बोधनं ॥ एवास्येति ॥ अम्बुपेनतर्वुद्बुदान्यम्बुस्योपाइवब्रह्माण्डलक्षाणिवास्यानोरत्नर्लीयन्ते ॥ लयंगच्छंति ॥ अजवि
र्षीनाष्टि ॥ एकस्यानेकसंख्यस्येति ॥

इद्वितीयं प्रश्नं प्रत्याह ॥ आकाशमिति ॥ वायुशून्यत्वात्तत्त्ववत्क्रियाशून्यत्वात् ॥ चैतन्यस्यैन्द्रियत्वादनाकाशं भूताकाशं न भवति ॥ तृतीयं प्रत्याह ॥ आर्कि चिदिति ॥ पयस्स
द्रुग्ध्ववस्तुवन्निर्देश्यमनभिधेयं तस्मादकिंचित्किंचिन्न भवति ॥ सन्नोतिकिंचन परमार्थसत्तामात्रात्मकमितीति किंचिज्ज्ञवति चेत्यर्थः ॥ षष्ठं प्रश्नं प्रत्याह ॥ चेतनोऽसावितिस्तु
त्क्रमेणोन्नतेनानुनाद्सन्निरुद्धपरीक्षार्थमसौ प्रमात्मा यतस्वैतन्यप्रकाशस्मात्तस्चेतनो भवति ॥ वेद्याभावाद्दृश्यातो ज्ञेयाभावात्कल्पितवेद्यसान्निध्याद्वापि निर्विकल्पत्वाच्छि

॥ आकाशं वायुशून्यत्वादनाकाशं च विद्यते ॥४॥ आर्कि चिदित्यनिर्देश्यवस्तु सन्नोतिकिंचन ॥ चेतनोऽसौ प्रकाशात्मा वेद्याभावाच्छिलोपमः ॥४॥

॥ आत्मनि व्योमनि स्वच्छे जगदुन्मेषचित्रकृत् ॥ तन्नामात्रमिदं विश्वमिति नस्यान्ततः पृथक् ॥ जगद्भेदोऽपि तज्ज्ञानमिति भेदोऽपि तन्मयः ॥४॥ ॥

लोपमो भवतीच ॥ सप्तमं प्रत्याह ॥ आत्मनीति ॥ उन्मेषोऽभिव्यक्तिः ॥४॥ नवमस्योल्लनमाह ॥ तन्नामात्रमिति ॥ इदं सर्वं जगन्नामरूपं ब्रह्मचैतन्यमात्रं ब्रह्मचैतन्यव्यतिरेकेणा
संभावितसत्त्वमितियावत् ॥ अथवा तन्नामात्रम् ॥ तस्याधिष्ठानस्यान्यथाप्रतीतिमात्रं ॥ इति हेतोस्ततस्तस्मात्पृथङ् न स्यात् ॥ दशमं प्रत्याह ॥ जगदिति ॥ तन्मयस्तत्स्वरूपेण
ततः पृथगस्तीत्यर्थः ॥

चतुर्थस्यो न्तनमात् ॥ सर्वग इति ॥ गम्यसम्बन्धो हि गमनफलं ॥ परमात्मा च सर्वेनगम्येन सम्बंधः ॥ अतः सर्वगो भवति ॥ गम्याभावात ॥ विषुत्वेनासौ विभातीति गतित्वात् इत्युतो ग
तव्याभावाच्च नगच्छतीनापश्चमस्योन्तनमात् ॥ राज्यसाविति ॥ ज्ञातियोक्तिसंहि युक्ता स्पोन्तरमात् भवति ॥ संश्रयो भवति ॥ असोपनमात्मान्यप्रकाशत्वान्निरासयत्वा च्चा
स्त्रीत्युच्यते ॥ अथ अथापि सद्रूपत्वान्नमात्र्थसद्रूपत्वाच्चनीव ॥ उक्तं लीतिसार्द्धश्लोकः स्पष्टार्थः ॥ प्रश्नरीत्यजमानेतोवोक्तस्य रूदनमाश्रीत्याह ॥ जागत इति ॥ यस्य
त्रल्ला ॥४॥ परं पनम पुषार्थस्मेषनत्वान्नत्यपंज्ञानं जाग्रतो विवेकिनः ॥ प्रत्युषस्य प्रत्ययाभावा इत्तद्वैतप्रत्ययाभावाज्जायमानमाह ॥४॥ द्वैतं वस्तु सदिति प्रत्यय
स्याद्वैतज्ञानाप्रतिवंधत्वात ॥ जाग्रतोपि विवेकिनः तदभावाद्वैतज्ञानस्य जायमानत्वं युक्तं ॥ जाग्रतः प्रत्ययाभाव इति कावित ॥ तत्रायमर्थः ॥ जाग्रतो विवेकिनोय ॥

॥ सर्वगः सर्वसंवन्धो गत्यभावान्न गच्छति ॥ नास्यसावाश्रयाभावात्सद्रूपत्वाद्यथालिच ॥ श्रुत्वैतन्मौत्रीणो वाक्यं राजसीवाक्यमाह ॥ प्रश्नोन प्रनमायोक्तिःपाव
॥ नीत वमात्रीणा ॥४॥ राजोराज्ञीव प्रत्यक्षदानीमेव भाषतो ॥ राजोवाच ॥ ॥ जाग्रतः प्रत्ययाभावो यस्याहुः प्रत्ययं परं ॥ सर्वसंकल्पसन्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः ॥४॥

प्रत्ययाभावो वास्तव द्वैतप्रत्ययाभावोस्तितं यस्य प्रत्ययमाहुः ॥४॥ एकानाणत्वात ॥ अथवा जाग्रतः साक्षात्क्रियमानस्यापि यस्य द्वैतविषयप्रत्ययाभावो भवति ॥ नहि द्वैतप्रत्यय
रूपेणासाक्षात्परिणामेन कूटस्थत्वात ॥ यस्याहुः प्रत्ययं परमिति पूर्ववत ॥ यद्वा यस्य प्रत्ययं स्वरूपं चैतन्यं परं संसारानतीतमाहुः ॥४॥ अत्र यच्छब्दस्य तच्छब्दाकारेणाकाष्य
त इति वन्ध्यमाणेन सम्बन्धः ॥४॥ एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दसम्बन्धो ज्ञेयः ॥ चेतसा चित्तैकत्वेन सर्वसंकल्पसंन्यासः ॥४॥ सर्वद्वैतप्रत्ययसंत्यागो निर्विकल्पसमाधिरित्ये ॥ ६३
तद्यस्य परिग्रहो यस्य परमात्मनः स्वीकारो भवति तद्धेतुत्वात ॥ ॥ ॥

पत्त्वं कोटिद्विकाभ्यामाद्यन्तस्य संकल्पविलयोदयाभ्यामित्यर्थः॥ योऽपि तत्वाक्यानां निष्ठालक्षणावच्छाया पर्यवसानभूमिर्भवति॥ अथ अयापि शब्दप्रवृत्तिहेतु
नांजात्यादीनामभावाद्वाचामगोचरत्वं भवति॥ अथ वाचामजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात् ज्ञेय नत्वं तज्जन्यफलाव्याप्यत्वाताद्गोचरत्वं॥ कोटिद्वयेति॥ द्वैताद्वैतकोट्यन्तराल
स्थं ब्रह्म द्वैतकोटिभ्यां परस्परापेक्षासिद्धत्वेन कल्पिताभ्यां विलक्षणाम विष्ठानतया तयोर्मध्यस्थं भवति॥ अथवा सदसत्कोट्यन्तरालस्थं॥ नसंतन्नासदुच्यत इति

॥यत्त्वं कोटिद्विकाभ्यां जगत्प्रलयस्य ४॥ निष्ठा वेदान्तवाक्यानामथवा वामगोचरः॥ ॥
॥कोटिद्वयान्तरालस्थमध्यकोटिद्वयीमयं॥ यस्या विच्छिन्नमयी लीला जगदेतच्चराचरम्॥ ॥

भगवद्वचनात्॥ कार्यकारणकोट्यन्तरालस्थं वा दृष्टादृष्टरूपकोट्यन्तरालस्थं वा विश्वप्रतिबिम्बकोट्यन्तरालस्थं वा बंधमुक्तिकोट्यन्तरालस्थं वा नियम्यानियामककोट्य
न्तरालस्थं वा सर्वेषामप्येतेषां कल्पितत्वाद् ब्रह्मणस्तेभ्यो विलक्षणमध्यान्तरालस्थत्वमुपपन्नं॥ अथ कोटिद्वयीमय्यापि मायया प्रोक्तकोटिद्वयीस्वरूपं भवति जग ॥ ॥
यस्मादधिष्ठानस्य विवर्तरूपता विच्छिन्नमयी लीला भवति॥

यस्य विस्वात्मकत्वेपि सद्व्यात्मिकत्वेकापि एता ॥ एकस्यनूपतारवापेतमापीके नानेकनसमद्वितादात्म्येन वास्तवत्वमेकरमत्वं राविकृन्यत इत्यर्थः ॥ कष्यतेत्वयेत्यर्थः
ब्रह्मात्मता वागतिः ॥ प्रत्यक्षफलेतिदर्शयितुमाहेति राजमुखादित्यादि श्लोकद्वयं स्पष्टार्थम् ॥ इत्यन्वविज्ञानस्यकनतत्वेयाभावेव्यादेकृपातेसन्मार्जपवकृविभविती

94

५७३

॥ यस्यविश्वात्मकत्वेपिरवप्तते नैवकाम्पिता ॥ सन्मात्रद्वयंभेदेकष्यते ब्रह्मशाश्वत ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ इतिराजमुखाच्छ्रुत्वाकर्करी वनमर्करी ॥
॥ अवबुद्धपरानस्याजहौमत्मनवापलं ॥ अतः शीतलतामेत्यविघ्नाग्निमपतापताम् ॥ प्राभाप्रावृण्मयूरीवसयात्सैववक्षुमुद्रति ॥ राक्षस्युवाच ॥
॥ अहोनुपावित्रेयंभवतोभातिसेमुखी ॥ अनस्तामितसानेन ॥ प्रबोधाकोमासिता ॥ विवेकिनोजगत्पूज्याः सेव्यामन्येभवादृशा ॥ महतामेवसंसर्गे ॥
॥ सुनदुःखंनबाधते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिदर्शयितुं ॥ अहोनुतेत्यादिराख्यानसमाप्तिपर्यन्तो ग्रंथसंदर्भः सोपिस्पष्टार्थः ॥ तत्र कानिचित्पदानिव्याक्रियंते ॥ वतोतिसन्तोषे ॥ सेमुखीबुद्धिः ॥ बुद्धिर्मनीषाधि
षणाधीः प्रज्ञासेमुखीमतीरित्यमरः ॥ अनस्तामितसानेनानष्टसामर्थ्येन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२४

जाऊ त्वंमउभूमीवनम्॥ रक्तः कुलमेवकाननंवनंतस्यमंजरी॥ हे मरकः कुलकाननमञ्जरि॥ भवत्पाकस्पविदापि प्राणाभूयो न हिंसनीयाइतियन्नो प्रार्थयिशतिपूर्वोत्सा

॥ कोहि रीपारीरवाहक्तक्तमसापरिम्रयते॥ मयेतोजाऊलप्राप्तोभवन्तोभूमिभास्वन्तो॥ पूजनीयावतःशीघ्रमींहितेकघ्यताशुभो॥ राजोवाच॥
॥ प्रार्थयेत्वामहंरक्तः कुलकाननमञ्जरी॥ भूयोभवत्यायन्प्राणा हिंसनीयानकस्यचित॥ प्रीताथो राक्षसीप्राहकर्कटीवर्द्धमञ्जरी॥ वाऊमेवंक॥
॥ रोमयघप्रभृत्यावितर्थप्रभो॥ सत्यमेतदनु कोद्धिद्धि हिंसनीयंमयाखना॥ राजोवाच॥ यद्येवंफुल्लपभाक्षीपन देहेकभोजने॥ कीस्पाद्धशीरहन्नो॥
॥ तेस्थितायामत्समीहिते॥ राक्षस्युवाच॥ कालेनबहुनाराजदपुत्रायाः समाचित॥ जाताभोजनवाञ्छामेनतांतुगायाम्यहम्॥ इष्टानीशीवन॥
॥ गत्वाप्राक्तनध्याननिश्चला॥ यावदित्यसुखेनास्मेराजीवाशालभञ्जिका॥ ॥ ॥

सम्बन्धः॥ नाविधत्ते वितथमनृतंयास्मिन्कर्मणीतदवितर्थगा॥ वितथंत्वनृतंवचइत्यमनः॥ फुल्लंविकासितं भृत्यैर्मनाप्मत्समीहितेमादिष्टे॥ आसेडपवेशानंकु
र्वे॥ शालभञ्जिकापुत्रालिकातत्सदृशीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

95

आमृतीतिमित्यार्षम् ॥ आमृति मृति पर्यन्तम् ॥ आमृतेतीति वा पाठः ॥ सुहृज्जावं सौहार्दम् ॥ वितथीकर्त्तुं व्यर्थीकर्त्तुमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

॥ आमृतिं धारणां वध्वा वानयामि शरीरकं ॥ यथेष्टमयकालेन त्यजामीति मतिर्मम ॥ आशनीन परित्यागामि दानीं न मया नृप ॥ हिंसनीया पत्रशाणा ॥
॥ परपन्यास सर्वांगीदीवम् ॥ इति संजातसंज्ञा देति वि स्तव पानि शाचनी ॥ यथागन्तुं च हृत्ता सौतदा नाजा ब्रवीद्वचः ॥ जाष्मत्स्वगायसौहार्दं वितथीकर्त्तुम ॥
॥ हसि ॥ सौहार्दं सुजनानां हि दर्शनादेव वर्द्धते ॥ नहुसो भाग्यसंयुक्तो ज्ञात्वाकान्नं मनोहरं ॥ आगच्छास्मद्गृहं भद्रे तत्र तिष्ठ यथासुखम् ॥ राक्षस्युवाच ॥
॥ मुग्धस्त्री रूपधारिण्येद्य तु शक्तोसि भोजनम् ॥ सन्तर्पयासि मां केन राक्षसी रूपधारिणीम् ॥ नरो नमेव मे तुष्ट्येन सामान्यजननाशनम् ॥ पूर्वमसि दक्ष ॥
॥ भावोयमादेहं नानि वर्तते ॥ राजोवाच ॥ हेमस्वग्दामवल्लिता दिनानि कति विन्मम ॥ गृहे स्त्रीरूपिणी तिष्ठ यावद्दिष्टमानिन्दिते ॥ ततोऽहं हातिनरवो
॥ राच्च न्यायान्शतसुसहस्रशः ॥ माउलेभ्यः समाहृत्य प्रदेतुभ्यं स्व भोजनं ॥ कान्तारूपं परित्यज्य गृहीत्वा तान शेषतः ॥ नय स्व कि मवद्धुं गतत्र भेक्ष्य यथासुखं ॥ ९५

॥ ॥ ॥
सन्तर्पयासि संजीवयासि ॥ हेमस्वग्भिः ॥ हेममाभिः ॥ हेमसूत्रैश्च वल्लिता वेष्टिता ॥ हेमस्वग्दामवल्लिता ॥

मनागीषत ॥ वर्मितः क्रियमाणोतिशेषः ॥ यद्वा वर्मितो वर्म्म शास्त्रं तत्त्वतः ॥ रजनी रात्रीम् ॥ स्वनीं रूपयामासुरिति सम्बन्धः ॥ मिथोऽन्योन्यम् ॥ पुनस्त्री कुटुम्बिनी ॥

॥ महाशनानामेकान्ते भोजनं हि सुखायते ॥ तृप्तिं निशि मनाक् कृत्वा भवभूयः स समाधिभाक् ॥ समाधिविनिर्गता भूयो ह्यागत्य पुनरन्यदा ॥ नयास्वान्या ॥
॥ न्वध्यतरान् हि सा नैव शोहि वर्मितः ॥ स्वधर्मेणावगर्हिसैव महाकलनया समा ॥ त्वं समेष्यसि वा वर्षं मां समाधिविरागिणी ॥ अस्त तामपि सं मूढ ॥
॥ सोऽहं दिनानि वर्तते ॥ राक्षस्युवाच ॥ इत्युक्त्वा राक्षसी तत्र सम्यग्ज्ञानासाविलासिनी ॥ राजन्नागच्छ गच्छामि इत्युक्त्वा रूपमीत्रीणो ॥ आस्त मंस्वे ॥
॥ त्र हृत्रौ तौ रात्रावनु स सा नसा ॥ आपितेपार्थिवगृहं प्राप्य तां रजनीं मिथः ॥ कथयेकं गटहेनमप्येवं रूपयामासुराहताः ॥ प्रभातेऽन्तःपुने तस्योपु ॥
॥ रस्त्रीजनलीलया ॥ राक्षसीमन्त्रराजानौ स्वव्यापारौ मे बभूवतुः ॥ ततो दिवसषट्केन सा ध्वितानि महीभृता ॥ रूपान्तरपुनेभ्योऽपि स्वमाण्डलग ॥
॥ णान्नथा ॥ नीतानि वध्यसहस्राणि तानि तस्ये तत्पदे ॥ सा बभूव निशाकाले से वोद्याह्न स्मराक्षसी ॥ नानि वध्यसहस्राणि जयाहभुजमण्ड ॥
॥ ले ॥ पयो राजानसापृच्छत दैवाहिमवच्छिन्नः ॥ ततः प्रभृतसा घापि वि किरातजनमण्डले ॥ मध्यनागत्यगच्छति समाधेर्युत्थिता सती ॥ वसिष्ठ ॥
॥ उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं सूचीवृत्तान्तकीर्तनात् ॥ आत्मैवास्ति पत्र सत्यं नान्यः संसार दृष्टयः ॥ इति श्रीमोक्षोपाये सूच्युपाख्याने नाम सप्तम सर्गः ॥
इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविमलमुखपूज्यपादाशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचन्द्रिकायां मोक्षोपाये सूच्युपाख्याने नाम सप्तम
सर्गः ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं जगतो मनोविलासितत्वप्रपंचतया ख्यानीतनमवतारयति ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमित्यादिना ॥ किं बहुनाऽन्य आत्मैवास्तिनेत्याह ॥ परं
(सत्यामीति ॥ सत्यं ब्रह्म संसारदृष्टयः ॥ संसारभ्रान्तयः ॥

कुतः संसारदुःखयोनसंतात्पतत्राह ॥ सर्वं हीति ॥ किंशब्दो हेतौ इदं मन एव स्वाष्टिघुक न्नव्यामुइत्यमुवं प्रकाने ॥ सर्वं जगदात्मकं सत्स्फुरतीति ॥ अत्र जगतो मनोविव
र्त्तत्वे ॥ ऐन्दुवाख्यानं ॥ इदं नाक ज्ञात्ता ॥ पत्यानी मेन्दुवानामाख्यानम् ॥ पन ऐन्दुवाख्यानात्कृता जगात्स्थिति शक्ती मसमुल्लासं निःखिनोषिविते: परमात्मनः त्वा
न्नीमपि मनस्याम नोभावमापन्नायाः समुल्लासं विजृम्भण ॥ विवर्त्तत इत्यर्थः ॥ अथवा चितो ज्ञाने शक्तिर्यस्य तत्त्विति शब्देनात्मन उच्यते ॥ आख्यानतात्पर्यं श्लोक

॥ सर्वं हि मन एवेदमिति स्फुरति सा ॥ अत्रेदमैन्दुवाख्यानं शृणु श्रवणाभूषणम् ॥ रामते कथयिष्यामि तदाख्यानमानन्दितम् ॥
॥ त्विति शक्ति समुल्लासं निःखिनोषि जगद्घनं ॥ चित्तबालो जगदेतं मिथ्या पश्यत्यबोधितः ॥ बोधितोसौ परं रूपं स्वं पश्यति ॥
॥ निरामयं ॥ चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितं ॥ तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ ॥ ॥

द्वयेनाह ॥ चित्तबाल इत्यादिना ॥ चित्तमेव बालोऽविवेकी न बालः पगदेव पश्यति जगदसत्यम् ॥ यथा बालोऽप्यबोधितः सत् ॥ आत्मछायां मिथ्या पदार्थं पश्यति तथा
त्विदाभास चिदादीप्तं चित्तमबोधितं सत्स्वप्नं ब्रह्म मिथ्याजगत्पश्यति ॥ बोधितं तु तिनुपद्रवमधिष्ठानं समीक्षत इत्यर्थः ॥ भवान्तः संसारान्त इति तन्नामेन त्वा
॥ ॥ ॥ ॥ (त्कथ्यते ॥ ॥

96 ६

कदाचिदाविलंसर्ज्जमित्यादि राख्यातसमाप्तिपर्यन्तोमन्यसंदर्भः स्पष्टार्थः॥ तत्रचादित्यपानीविविच्यंते॥ नैमित्तिकं प्रलये महर्ल्लोकादेनवस्यादाविल शब्दकातिपय

कदाचिदाविलंसर्ज्जसिंस्यादिवमक्रये॥ एकाग्रोभगवान्वेधाथ सुप्तः स्वाभनयान्निशाम्॥ निशान्तेसप्रबुद्धात्मा हत्वासंध्यांयथाविधि॥
॥ चजाप्रपुंडहंशोस्फानेव्योम्नियोजितवानजः॥ अथासोदृष्टवांस्तत्रमनसावितते ऽस्वने॥ पृथक्पृथक्स्थितान्महान ब्रह्मांस्र्जान्स्थितान्नि॥
॥ र्ज्जलान्॥ तानालोक्यविशुद्धेन परोगास्वनेतेजसा॥ भृशंविस्मयमापन्नः किमेतत्कथमित्युत॥ अथालोकाचिनेकालीमनसेव॥
॥ तपास्त्वे॥ सूर्य्यंतस्माज्जगज्जातादेकमानीय दृष्टवान्॥ कस्त्वंकथमिदंजातजगज्जालंमहाद्युते॥ यदियानासिभगवंस्तदेतत्क॥
॥ थयानघ॥ इत्युक्तोदेवसाभानुर्मक्तिप्रह्वेनचेतसा॥ नसत्वाहत्याम्प्रुवाचेदंमानिन्धपद्मयागिना॥ अस्यदशव्रह्मपंचस्यानित्यकाना॥
॥ तामासि॥ नातस्तस्मान्नजानीषेकिमामीरवनदृष्टवासि॥ अपमक्षामसंदमैर्ल्लिलाचेतवसर्वगा॥ आचीन्तितामनुत्यान्तिंतच्छणुत्वंवदाम्यहं॥

विषयाः स्फारमहातिमहानारम्भोव्यापारोयषुतेतथोक्ताः॥ सज्यन्तइतिसर्ज्जाः प्रपंचास्तान्॥ स्थितोनिनिर्ज्जलान् निर्वाचान्॥ स्थितिनिनिर्ज्जलान्॥ अवाकु॥
निनिर्ज्जलानीत्यमनः॥ अथार्थडतशब्दः मडुत्पन्नामित्युपलक्षणांजगज्जालात्मनानेपि॥

स्वस्तु चैर्मरीच्यादिभिः ॥ तत्रैव तत्र स्थिति वर्षायोस्तोतनुस्थितीजलाहारस्तथैव नोयासिद्धमेव ॥ भव्यायोग्यायेन दशपुत्रभवनेन शोकोमांनभूयोबाधते ॥ तदाख्यैवितस्थ्याहानः ॥

९१ ॥ तेलेकैलाशशैलस्य जम्बूद्वीपैककोणके ॥ सुवर्णाजिरनाम्नैदेवत्तुर्वैर्जनितप्रजेः ॥ नाडलंकाल्यितेश्रीमदनन्यसुखसुन्दरं ॥ ॥
॥ तत्राभूदतिधर्मात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ इन्दुनामातिशान्तात्मा वश्यपपस्यकुलोद्भवः ॥ तस्य ब्राह्मणसमाभार्याकाचित्तस्यामहात्मनः ॥
॥ नवभूवात्मजास्तस्य मनःभूमौ तनुर्यया ॥ तौ तदा दम्पतीरवित्रौपुत्रार्थं तपसोगीनेः कैलाशस्यासमाहूतो शुविव्रतपनायाणो ॥ भूतैरनाहृते ॥
॥ शून्येताशिरकैलाशकुण्डदे ॥ तेपतुस्तौतपोघोनंजलाहारौतत्रास्थिती ॥ ततस्तुष्टोभवद्देवस्तयोः शशिकलाधरः ॥ आजगामाथतं ॥
॥ देशं यत्रतौविप्रदम्पती ॥ वरं विप्रगृहाणाशुतुष्टोस्मितमुवाचह ॥ विप्र उवाच ॥ भगवन्देवदेवेश दशपुत्रान्महाविभो भव्याभ ॥
॥ वन्मेभूयः शोकोयेन न बाधते ॥ अस्त्येवमात्थेति प्रोवाच गणमान्तर्हितोभवत्सनः ॥ ततस्तौ दम्पती तुष्टौ वरं लब्ध्वा गृहागतौ ॥ ततः का ॥
॥ लेन सुषुवे दशपुत्रान्रानिन्दिताः ॥ ब्राह्मणाद्दशतेबालाः क्रमेणावृद्धिमाययुः ॥ अथ कालेन महता तेषां तोपितरौ वदा संजग्मतुस्तत ॥
॥ त्यक्त्वास्वांगतिगतिकोविदौ ॥ मातापितृभ्यां रहितास्ततस्तेब्राह्मणादश ॥ - ॥ ॥

यद्बायेनेति ॥ एकत्वमविवाहितायैः पुत्रैः खेदितोदुःखेनोद्विग्नाः ॥ उद्वेगयुक्ताः ॥ विवन्धवोविगतवंधवः ॥ -

८

राजा नो मणु त्वेश्वराः॥ प्र आप्पयाराज्ञः शास्तिरा राज्ञां उल्लुच्यते॥ शास्त्रीयस्वाज्ञया राज्ञः सम्राडित्यमरः॥ साम्राज्यं किं नाम सम्पदिति सम्बन्धः॥ पञ्च हेतुत्वे
प्रजापते मुहूर्त्तं वितते प्रजापते र्दिने वत्तु ई राइन्दुर्भवेति॥ तच्चैके मुहूर्त्तमात्रं चैत्लोकं शास्ति॥ यातनइति माम्बोधनं॥ मे मङ्ग्॥ तातेति पितृसमताज्येष्ठः॥ सेन्वो

॥ प्रभुः कैलाशशीखरं गहिसंत्पज्पखेदिन४॥ तत्र संविन्न यामासुरुद्धिग्नस्तो विवन्वव४॥ किंस्पादि हपनं स्नेयः किमिहस्पादुःखदं॥
॥ कियतेज्ञनैश्वर्यं सामन्तोऽहि महेश्वरः॥ सामन्तस्स्यात्किं नाम राजानो हि महेश्वनाथ॥ किं नाम सस्पद्रूपानां सं प्राडि हि महेश्वरः॥
॥ किं नाम सम्पत्ता मनोज्यामि इत्तेषां महेश्वर४॥ किं नाम तन्महेइत्वं यन्मुहूर्त्तः प्रजापते४॥ विनश्यं तीनयत्कल्पे कितत्स्यादिह शोभनं॥
॥ ज्येष्ठउवाच॥ ऐश्वर्याणां हि सर्वेषां माकल्याज्ञाविनाशियत॥ ओवतेभ्वातनस्तान्मो ब्रल्लत्वाधि हिनेतनत॥ इतरउचुः॥ युक्तमु ॥
॥ क्तं त्वयाताल सर्वदुःखापमार्जनम्॥ शाधितत्वं तातिर्नोद्यवि क्षावितं समवाप्नुमः॥ ज्येष्ठउवाच॥ पद्मासनगतो भास्वान् ब्रल्ला हि मितितेज

ष्यते॥ सर्वदुःखापमार्जनम्॥ सर्वदुःखसमक्षं॥ शारीरं प्रवर्गासनं कुउ भास्वान्दीप्तिमान्॥ तेजसा प्रभावेन॥ तेजः प्रभावेदीप्तो वज्रल्ले कयतत्विद्धिस्पमनः॥ ॥

मा॥ मद्ग्यामिसंहनामीति ध्यानमस्ता विनायवं॥

पादमित्यव्ययम् अभ्युपगमो । निपि कर्माणि चित्रकर्माणि वासनानुविद्धानां कुर्ऽः अर्पितानि विषयीकृतानीति यावत् अथ अर्पितात्समर्पितानि दृग्योनि
त्पर्यः सङ्कल्पमात्र अपहाद्विशाकर्नभास्करो हि मिलपद्मिनेनाव्यवहितोऽकृः करोति तद्युवाहितसानिशा

98

अग्रजेनेति काश्चितानां देहात्तानुजन्मना ॥ ध्यानाभ्यासेन विस्तीर्णानि पि कर्म्माण्यर्पितोपमा ॥ अन्तःस्वेनैव मनसा विजयामासुराद
ता ॥ ब्रह्माहं जगतः स्रष्टा कर्त्ता भोक्ता महेश्वरः । लोकपालपुरैः सार्द्धं भुवनानि चतुर्द्दश । निर्मितानि मयोक्तानि तेषामन्तर्हि स्थितः
अत एते ब्राह्मणाः पवनस्य पद्मजभावना ॥ देहान्विसृज्य तु पूर्वापूर्वभावनयार्प्पिताः । अथ ते देहकाः सर्वे पवनेनातपेन च कालेन शो
षमभ्येत्य गलिताः शीर्णपर्णवत् ततस्तेषां दशानां मार्गप्रतिभासो यथास्थितः ॥ भावनापरिपाकेन दशते ब्रह्मतां गताः एते हि दशास
ानाम ते व्योमानि संस्थिताः एषामन्यतमस्याहं भास्करो ह्यद्य दिशाकर ॥ इत्युक्त्वा वेधसं भानुर्जगाम निजमन्दिरं । विरञ्चिरपि देवे
शः स्वव्यापारपरो भवत् ॥ इति मोक्षोपाये ऐन्दवोपाख्यानं नामाष्टमः सर्गः ॥ ६८

ऽन्योन्यवत्कृतदारीष्टे अर्द्धं कुर्वत्र हारोत्रेदर्शयित्वाहृतानि यथा विति सदसतीकुर्वन्दृश्ययित्वाहृतानितयोति ॥ इति श्रीवासिष्ठपञ्चकनाणेऐन्दवोपाख्यानामाष्टमः सर्गः

ख्यातीनेनाख्यानेनतात्पर्यतः प्रतिपादितमदर्शयिति मनोहीत्यादिनाश्लोकद्वयेन मनःकृतंमनसाकृतंसम्यक्कृतमन्येमनःकृतमेवार्थकंजातइत्यर्थः शरीरकृतकर्मणांफ
फलत्वस्यप्रत्यक्षादिसिद्धत्वाच्छरीरकृतंसार्थकत्वंभवतीत्युक्तमतउपपन्नमित्याशंक्याह मनसेति हियस्माद्देहकोमनसाभाव्यमानःसन्देहतांयाति देहोचितकार्यकारी

व ष्ट वा मनोहिजगतांकर्तृमनोहिपुरुषःपरः मनःकृतंकृतंलोकेनशरीरकृतंकृतं सामान्याभ्रान्तिमाभूत्वामनोभावनयाकि
ल पैन्द्वाब्रलतांयातामनसःपुरुषशक्तिनाम् मनसाभाव्यमानोपिदेहतांयातिदेहकः देहभावनयामुक्तोदेहधर्मैर्निबाध्यते

भवतीति अन्वयमुक्त्वाव्यभिरेकमाह देहभावनयेति देहभावनयामुक्तःपुरुषोदेहधर्मैःशीतोष्णमानापमानादिभिर्नबाध्यताइत्यर्थः

कुत्रैतदुपलभ्यत इत्यत आह मानर्मुरवतयेति अयमर्थः मनोभावनायीसत्यां रामरीनेफलपर्यवसायी भोजनाकार्यदर्शनादसत्यातस्यां निर्विकल्पसमाध्यवस्था
यां तदर्शनात्वज्ञावस्थायां मनोमात्रात्मकशरीरकृतस्य दृष्टादिफलपर्यवसायिनो भोजनादे दर्शनाद्य त्रा गा त्रा प्रविवेकेन शरीरकृत योपलभ्यमानफलवत्वात्स्वप्नशरी
रकृत यविन्मनःकृतएवेतिमनएवप्रियाप्रियकृतदेह इत्येतमर्थं तात्त्रियाह चयत्नादति शयवाना याख्यायानत्तनोास्फुटीकर्तुमाह इन्दुस्येति इतऊर्ध्वमाख्यानसमाप्तिप

११ नानर्मुखतया योगी देहे वालिप्रियाप्रिये इन्दुस्याह त्ययासार्द्धहन्तान्तो वनिदर्शनं श्री म वा तावल्याभगवन्निंद्रस्तवको
वाचसम्मतः ययोरुदन्तश्रवणोपावनाहाष्टरेतिमां व छ वा श्रूयतेहि पुरावाममागवेषुमहीपति४ इंद्रद्युम्नइतिख्या
तइन्दुद्युम्नइवापरः तस्येन्दुरविम्बप्रतिमाभार्याकिमललोचन अहल्यानामतत्रासीच्छशाङ्कस्येवरोहिणी

यिनोयंप्रसंदर्भःस्पष्टार्थः तत्रकानिचित्पदानिविवियन्ते ऽर्यंतोहन्तान्तः इन्दुद्युम्नइवेति सर्वैप्रूर्वमभूद्राजापापघोघ्रविडसत्तमः इंद्रद्युम्नइतिख्यातोविक्रा ९४
न्तपरायणाइतिपुराणान्तरात्सिद्धएकोस्तिइंद्रद्युम्नः अपरस्तुः अपरइन्दुद्युम्नइवास्थितः

रविऊः चकरागोरवनः दीडसमूहोमनः अनुज्पतइशगागमकुञतभेदे चकानैर्यथितोनक्वो असभुवीतिवातोर्जद्मध्यमपुत्रषवचनस्पन्नुति दुर्म्मतीइतिरम्चोपनं आरा
यन्तोरवितम्

तस्मिन्नेवपुनेरविऊ श्रविऊः चकनरोषनः इदुनामापर्नकारवेन्नागरागागिडियोवसत आहल्याहल्ययासार्द्धमितुस्मयदभृत्वना
लहाकर्णातिहास्येभ्यस्तस्मिन्निदुःजनन्यजत तयोर्वनतरोन्नहानिरावनागावेष्टयोः सुदुर्विनयहृन्नानोराजान्तिकमुपाययो एवमन्योन्य
मासक्तंभावमालोक्यभूपतिः नवानवकुराभिर्मोदैः रातयोरनुशासनं नाडभावापिसंत्यक्तोदुर्मतींशालिलाशये तुष्टोजहसतुस्तत्र
नरवेदमुपजग्मतुः च्यापितोगजपादेषुनतोश्नमसुपागतो करागाभिस्ताघमानाङ्गोनापतुःकामापिव्यथाम् ज्वालाभिर्दह्यमानोतु
रस्थितोफिमाशिलास्विव अपृच्छनोनतोराजास्विन्नोवांकिंनदुर्म्मती अप्यतोवनागीपालमूचतुर्मुदितारायो संस्मत्यावामिका
नोन्यमुरवकान्निमानिद्दिताम्

100

शरीरकल्पनानि शरीरकल्पनानि सर्वत्र खण्डितानसेषु सर्वैव भेदनखण्डितानां रसाश्रुतेषु वाराधामीषु स्थूलशरीरकेषु चेतउपादानकानतांहि नष्टशरीर

आत्मानं न विजानीयो जातावन्योन्यतन्मयौ मुह्यतो न महीपालस्ताऽसैनापि विकान्निनौ इष्टैर्थैर्विनमाविष्टं क्वापि धीनास्थितमनः
भावाभावाः शनोत्थानरूपशत्नानवाषिनुम् आपातनविजानीयो जातावन्योन्यतन्मयौ भावितं तीव्रवेगेन मनसा यत्न्का हि पतेत् ॥ तदे
वपरपत्यरविल्लं न शरीनादिवेष्टितम् नकारवन क्रियाराजन्मुनिशायादिवाऽपि तीव्रवेगेन सम्पन्नं शत्नांवात्मायितुं मनः एककार्यो
नाविष्टं हि मनो धीरस्य भूपतेः नवाल्पते मेरु निव घातिघातशतैनापि राजन्शरीरकार्योषाणि ह्यघोत्थितानि चेतो हि कानाणममीषु शरीर
केषु वारीव सर्वत्र खण्डितानसेषु सुरव्यशरीरामि हविद्धि मनो महात्मन् देहे हते विविध देहगणां करोति स्वज्ञानतो न चित्तं न वनं वमा
सुचेतः वित्ते हते तु न करोति हि किञ्चिद् देहे हतेऽस्ततः समनुपालय वित्तनत्वं व छ वा ० ताभ्यां तयैवमुक्तो राजा राजीवलोचनः
मुनिं भरतनामानं पार्श्वस्थं समुवाच ह भगवन्सर्वधर्मज्ञ पत्नमा धनिसस्पृशः रमयन्ति हि वेतासि पौनः कामान्वयोरपि शासितेव
यथाशास्त्रमेतौ निर्वासयाम्यहम् इत्युक्ता राजशार्दूलस्ताखुभौ निरवासयत ० इति श्रीवाल्मीकिये मोक्षोपायेन नवमः सर्गः

केषु चेतः का शाणामितिकुतो वै पनीत्थं विनोनस्यादित्यत आह देहे हत इति स्वज्ञानवनो स्वज्ञम्भ्रमो परमार्थनस्मरा ॥ परमार्थज्ञानविषया ॥ निर्वासयामीनि प्राशया १००
मि निन वृ्वासयत निष्कासितवान् ० इति श्रीहानिमोक्षोपाख्याने नवमः सर्गः

अतीतेनाख्यानेन चित्तनेगाद्यतिपादितमर्थसंक्षिप्याह इत्य एतत्ते कथितामित्यादिना सम्पादितदिति हि संसाररोगनिदाने मनासित चिकित्सामुपक्रमोति
मन्वानो रामः पृच्छति चित्तनेतोति निराकृतेर्वक्ता तोनिः स्वरूपस्य तत्र हि तुर्जडस्येति जडत्वं साधयति अस्येति इदपस्येत्यर्थः आनूढः संकल्पो येन
तथारूढसंकल्पमासितसंकल्पसकल्पप्रधानामित्यर्थः यद्वा आनूढः संकल्पो यस्य तत्तथा आनिर्वचिामनः स्वरूपदर्शयन्नमन आसुमेरामृतेः तद्विक

व छ वा एतत्ते कथितं राम मयाख्यानकलीलया सर्वमेव जगत्यास्मिन्नादि शरीरः शरीरिणाः एकं मनः शनी
रैसुखी प्रकाशनिचल्लं सदा अर्कि चित्तनमन्यैन्नरानीनं मांसानीर्मितं श्री म वा चित्तनेगाममब्रह्मन्जडस्यवानि
राकृतेः रूपमानूढसंकल्पं मनसोवक्तुमर्हसि व छ वा अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः संकल्प
शक्तिरचितं यद्रूपं तन्मनो विदुः

नादित्कशत्तामोक्षोपायप्रकरणाक्रियादित्याह अनंतस्येत्यादि श्लोकत्रयेन सर्वशक्तेः सर्वकारणाभूतामायाशक्तिर्यस्यायद्वासर्वशक्तयः सर्वपदार्थ
निष्ठतया ज्ञाप्यमानायस्मिंस्तथोक्ताम् तस्य संकल्पसाक्षिसंकल्पितंरूपंतन्मनोविदुः

१०१ भावः पदार्थः यद्यभावशब्देनाभिज्ञापनादिनाभिज्ञायकानां लक्ष्यते । नितः स्वभावतो जोत्नोद्गमां यो भावः कल्पनोन्मुखतां संकल्पाभिमुखतां यातः स
दृश्यतोर्मध्ये वलति आत्मानात्मनोर्मध्ये दोलायते मेलकायेगुनं दृष्टानः मनोरूपं विज्ञास्येद्रूढो ह्यात्मा नात्मनो दृष्टदृश्यभावमागते मनोलयेषु भावात्मा
नात्मनोर्दृष्टदृश्यभावादर्शनात् यतः कुतश्चिद् विचारितमरणां यात्कारणात् उत्पन्नमत एव यत्किंचिदेवाविचारितमनणीयमेव विचार्यमाणं तु क्षयी

भावः सदसतोर्मध्ये नृणां वलति यः खलः। कल्पनोन्मुखतां यातस्तद्रूपं मनसो विदुः। यतः कुतश्चिदुत्पन्नो विज्ञेयात्किंचिदेव हि
नित्यमात्मविमोक्षाय योजयेन्मुक्तियुक्तिषु। अत्रेदं विचित्रमाख्यानं कथयामि तवानघ। यदाख्यातं भगवता पुरा पद्मजजन्मना

काप्यतवेतालवर्द्धिशायते किंशब्दोतिदत्वासिद्धिद्योतनार्थः मोक्षयुक्तिषु मोक्षोपपत्तिषु तद्विज्ञानादिलक्षणमोक्षोपायेषु तद्योजयेत् एवमविचारितमनोऽपि १०१
यं विचारादृशनात् मन एव संसारकारणं नान्यदिति तद्योजयेदेव मोक्षयुक्तिषु योजनायामियुक्तिं इदानीमेतमेवार्थं विचित्राख्यानमवतार्य प्रपञ्चयति अत्रेदमिति

अस्तिरामाटवीस्फारेति स्वार्थप्रधानिभगवान्वासिष्ठः स्वयमेवव्याकरिष्यति तथापिबुद्धिसौकार्यर्थंव्याकुर्मः अन्त्यस्यांजीवाः अतोऽटवीसंसार
पदवीस्फाराविस्तीर्णाशून्यासर्वपदार्थवर्जिता मायिकत्वात्तत्पदार्थानां अशान्तेतिपदच्छेदः अपवातामसत्वंदर्शयितुंशून्येत्युक्तम् सात्विकत्वं
दर्शयितुं शान्तेत्युक्तं राजसत्वंज्ञापयितुमतिभीषणेति पुरीशरीरेशेतेपुरुषस्त्वमीदृतीतिवापुरुषोमनःसहस्रकरलोचनः अनन्तहस्तनयनः अत्रा

अस्तिरामाटवीस्फाराशून्याशान्तातिभीषणा योजनानिशतंयस्यांलक्षमेकोऽयमानवकम् अस्यामेकोऽस्तिपुरुषःसहस्रकरलोचनः
पर्याकुलमतिर्भीमःसास्थितोविततोह्यतिः सहस्रेणायतानांबाहूनामादायपरिघान्बहून् प्रहरत्यात्मनःपृष्ठे स्वात्मनैवपलायते
दृढप्रहारैःप्रहरन्स्वयमेवात्मनात्मनि प्रविद्रवतिभीतात्माशयोजनशतान्यपि क्रन्दन्पलायमानासोगत्वादूरमितस्ततः४

नन्ताविषयाकारवृत्तयःनारत्नोवननतयादिवाद्रिता पयोक्तांवृहदासिष्ठे सहस्रनेत्रसहस्रत्वंपलसुंसःपरीवार्तिति तरनन्तहस्तत्वंकिंचेतसःपरिदर्शितमिति
वाहुयन्तिनानायोनी४ ज्ञापयंति इतिवाहवः कुकल्पनानितेषांसहस्रेणापरितोघ्नंतीतिपरिघानाध्यात्मिकादिदुःखहेतुनाशयात्मनःस्वस्यपृष्ठेप्रहरति
भ्रान्तिपरिगृहीतैराध्यात्मिकादिदुःखहेतुभिनात्मानंन्केशयंतीत्यर्थः पलायतेकुकल्पनाप्रापितदुःखहेतुभ्योविभेतीत्यर्थः

अन्धो विवेकरहितः अन्धकूपे गहनेन नरके कुत्तीनानि दुःखानि उत्पद्यन्ते अस्मिन्निति कूपशब्दव्युत्पत्तेस्तैर्भोऽभीनमपतिर्छिद्येकोऽप्यंशीद्रमम्प्रत्तनाकाशोयास्मि

पतितो वशपवाशुभकृत्यन्धोऽन्धकूपके हृस्सराविन मोभीमेन भोगगंभीन कोप्ने ततः कालेन बहुना सोऽन्धकूपात्समुत्थितः
पुनः प्रहारैः प्रहतानि द्रवत्यात्मनात्मानि पुनर्नितनं गत्वा कनकवनगुल्मकम् प्रविष्टः कात्कव्याप्रशालभः पावके यथा तस्मात्क
स्कुरगहनाद्विनिःक्रम्यस्यागादिव पुनः प्रहारैः प्रहतानि द्रवत्यात्मनात्मानि पुनर्नितनं गत्वा शशाङ्ककनशीतलं

अतथोक्तः तास्मिन्नकरस्कवनगुल्मकामितिमवष्यजन्मविवादितं नकामात्लापनपपापिवानस्कवनगतयत्नमराहितं कुञ्जोऽद्रिन्त्वस्यासुखवनन्वात्काटकाष्या
मदुःखपरीहृतमित्यर्थः १०२

कदली काननं स्वर्गस्तिद्ध गपात रमणीयत्वात् द्दस्तु शब्देन ते उच्यते अत्यंतं वनेतेः स्वरूपो वासिष्ठ इति वासिष्ठ शब्द व्युत्पत्ते र्वसिष्ठ वाचनामीयेति शब्देन परमो विवेको वि

कदलीकाननं कानने स प्रविष्टो हसन्निव कदलीखण्डकात् तस्माद्बहिः कास्य क्षणात्पुनः मयं प्रहानैः प्रतनान्वि द्रुवत्साम्नात्मनि
पुनर्निर्गत्यात मेवाथोऽन्यं कूपकम् सम प्रविष्टस्त्वनया विशीर्णाविय वाक्षतेः अथ कूपात्समुत्थाय प्रविष्टः कदलीवने
कदलीकाननात् स्वर्भकनकवनगुल्मक कनककाननात्कूपं कूपाद्भावनात्तनम् प्रविष्टः प्रहनैः स्वे वृस्वयपोवात्मानी स्थितः
एवं रूपनिताकारः समालोकाविनमया अवस्तस्त्वबलादेव मुहूर्तं प्रतिबोधितः दृष्ट्वैव कस्त्वं कोऽमिदं केनार्थेन कतोषिव
कीन्नामाभिमतं तेस्यात्किं मुधा परिधावसि इति दृष्टेन कथितेनेन मे रघुनन्दन

वादीतः विवेकेन बलाद्दीत्तं पाटिन्याक्रान्तमीतिममर्थमात् अवष्टम्य्याबली देवमुहूर्तं प्रतिबोधितइति मुख्यशब्दया

103

विवेकं घाति वित्तेन कथितमेव दर्शयति नाहमित्यादिना मने हे विवेकाविचारितमनणीयं हि वित्तं तत्कार्यादिकं विवेकमर्दितमसदेव भवतीत्यर्थः त्वयावि

नाहं कारविनवैवेदग्धनोकिंचिल्कनोम्यहम् त्वयाहमवभग्नोसि त्वमेव शत्रुरहो घतः त्वयाहं दृष्टोस्मि नष्टोस्मि दुःखाय च
सुखाय च इत्युक्त्वा वित्तं वान्यजान्यालोकस्वान्यतुष्टिमात्र हरोधातिन वंदीनो मे द्योवर्षन्तिवाष्पवीम् क्षणमात्रेणातं त्रा
साबुपसंहृत्य नोदनं स्वान्यमानि समालोक जहास ऋ सम्भविने

वेकेन दृष्टो वृत्ती ह्रातीहि दुःखाय सुखाय च नष्टोस्मि सुखदुःखाय च नष्टोस्मि सुखदुःखोत्पादनासमर्थोस्मीत्यर्थः अर्द्धमाग्रविवेकत्वाज्जोगात्मक्रमयावत विनंसं
ताप स्वकाने न्येत्वतमर्पमाहहरो देति आसमन्ताद्दुव शद्दोयस्य सभवो पूर्तादि विवेकेन स्वान्यजान्यहं कानममकानलक्षणानि नाविताम्पालोक धामपमानर्

तापयति मंतोविकाले तथा स्यात्स हितसमाप्तौ कोणे

१०३

पूर्णाविवेकोदयेसहृतिकांचित्तविलयक्रमं श्लोकत्रयेणाह अथाट्टहासपर्यन्त इत्यादिना ममपुनर्नोविवेकस्यसमक्रमितर्थः तस्यचित्तस्पर्शीनोहंकारानलक
णां तद्यपत्मसपुण्यामतिभपक्ष्मनम् ततोनन्तानेवाहवः स्फुकल्पणालक्षणाः पतितपश्चाद्यथिशिलक्षणांवक्त्रशादिकंपतितम् तथाचोक्तं हृट्टहासेष्ठ
यदशाणीविशीर्णानिगतान्यन्तार्द्धमानतः नार्कितेनाविनायदिशाराम्पतीतिप्रदर्शितामिति अत्रार्थसाहंकारानकुकल्पनयोत्पलक्षणानि यथायथं॰

अथाट्टहासपर्यन्तेसंभ्रमात्स्फुरतोमम क्रमेणातानितत्राजस्त्वान्यङ्गानिसमन्ततः प्रथमंपतितंतस्याशिरःपद्मसगुणम्
ततस्तेवाहवःपश्चाद्वक्षस्तदनुवोदरं अथक्रमेणसप्रमाण्स्थान्यङ्गानियथायथम् शत्यपनियतेःशत्यपाकापिगन्तुमुपास्थितः

यथायथं यथापूर्वंसमन्ततइत्यभिधानादिदानीयथायथामित्यभिधानात्स्वयमर्थोरवगम्यते स्थान्यङ्गानियथास्वपूर्वादिदिगभ्योवालिंविधायगुत
समुद्यतइति एवंकथासोन्द्यार्थमुक्तमितिज्ञेयं नियतेदैवस्यशत्साविशानाकानेणाभिव्यक्तयेत्यर्थः गन्तुंसमुरवतोनगतइत्यभिधानाङ्गीवन्मुक्तत्वंस
(चितम्

104

पर्यकुलतरानानमत्यन्तं पर्यकुलं अंतमुन्यतं तंयस्यपयोक्तस्तस्य अलमत्यर्थम् अलस्यतामहरपनाम् यथाविस्वकाविदेहमुक्तवं चेदिति
अथासोसुविनेतोति महापानकमुक्तं किमनोऽन्य कूपरक्षितेनन केपतितमत्त स्मोल्कपा इति दीर्घोऽपि कालेनानिर्जतामिमर्थः सुन्दूस्त्वेराकृतमना

दृष्टवानहमेकान्ते पुनरन्यं तथाननं प्रकृतं तो ध्वमत्तं चपर्यकुलतनानं तनम् समयासंमुखीकृत्यपरिपृष्टस्तथैवाहि
तेनैवासौ क्रमेणोवहदिलासंग्रहस्य च अड्ढे दीर्घतितामेत्ययथावलमलकृताम् दृष्टवानहमेकान्ते तथैवान्यं
धाविन्तनम् पलायमानः पतितोऽसहत्यं घोरे च कूपके तत्राहं सुचिरं कालमवसं तत्र्यतीत्तकः ८ अथासो सुतेनापि
कूपान्नाभ्युत्थितः शठः दृष्टवान्पुनरन्यं प्रपंचयतन्तामितस्ततः अवष्टभ्य तथैवासु तस्य प्रोक्तं विनं मया दुर्मतिर्मम
सो मूढ नैव जानाति किंचन अयोग्यदुर्मते त्युक्त्वा स्वव्यापानपनोभवत एवं तस्मिन्मनानापेव हवस्ताद्दशानरः परिभ्रमन्तातिष्ठे

तस्य मन्यमानः स्वाविनेकंतिरस्कृत्वानेत्याह दुर्मतिरिति सो मामिमुक्त्वा स्वव्यापानपरोभवदित्यन्वयः इतिशब्दपरामृष्टमाह मूढेत्यादिना हे मूढ हे
दुर्बुद्धे अवी विजनास्येवा अपेहि अपसर मम स्मानका शातानुदद्दिजोतिद्धिः

साभीषणोति विविधःकाटकाराःदुःखलतागानांसंकटं सवायोयेष्वमेषुतान्यज्ञानिनमस्याः सातथोक्ता घनतमस्तानीविज्ञान्ज्ञानेनगहनदुःश्ववेशाश्चनगमे
गहनापि अनात्मानिजावबोधैरलब्धात्मज्ञानैर्लोकैः प्राणीभिर्निर्वृतिमवाप्यसुखंलब्ध्वा आगमन्त्रात्सेव्यते गुल्मकानिलिङ्गद्गिदिरोषा॥ कामामहीय

साभीषणाटवितिवकाटकासंकटाङ्गीघोराटवी घनतमो गहनापि लोके॥ आगत्य निर्वृतिमनात्मनिजाववोधैः रासेव्यते कुसुमगुल्मकवा
टिकेव रा उ व कासोमहाटवीव्रत्तनकुत्रवाहस्पतेनध्व केवतेपुत्रषात्त्रकिंवाकर्त्तुंलितोघमा॥ व छ वा रघुनाथमहा
वाहोन्यद्एवन्यामितेरावेलम् नसामहाटवीरामधूनैनैववर्ततेनरा॥ येषं संसारपदवीगंभीनापाककोप्ना तान्त्वंशून्यविकानाहंधांविद्धि
राममहाटवीम् तत्रनेजेमहाकाराः पुत्रषाः यस्वमानीहि मनोसितानि विद्धि त्वं दुःखेतिपातितान्यलम् इष्ठायोयमहंतेषांसविवेको महाम
ते मयातान्यववोध्यन्ते विवेकेनमनोसिहि पर्वोवसमासाद्यमन्वसादान्महामते मनोसिकानिविज्ञानिगतान्युपशमंपरम्

वित्यादिनासंगेसमाप्तेर्यन्थसन्दर्भः स्पष्टार्थः ध्वावित्किंश्विद्धिविंच्यते नैववर्ततेनराधूनइत्यनुवर्तते शून्यविकानायाम् असत्कार्ययाम्

कारस्त्रो मत्स्यमिखलमिस्तु कीनिवृत्तोति यन्नत्वार्नजगत्कनामिति कलत्ररसाविलंस्त्रीनागकलुरवम् विविन्नेन विषयविन्नेन तदववोधइतिपदद्वयम्

कानिविन्नानिभिन्दात्रिमांविवेकविमोकितः मत्तिनस्कारवशतः कूपेष्वेवपतन्त्यवः येतेन्चकूपागत्नानारकास्तेनवूहत्
कदलीकाननंस्वर्गः कारस्त्रोमत्स्यमत्स्यमिण्डलम् प्रविष्टान्यन्धकूपान्तार्निर्गतानिनवानितु महापातकयुक्तानिनन्वैतानि
सर्वदा यत्नत्कनस्त्रागत्नंतत्नत्कलत्ररसाविलम् दुःखसंकटसम्बाधेमानुष्यंविविधैःषणाम् येनत्तंपुंभिनवुधैदुर्द्धिजीतितिनस्त्व
तः तैर्मनोभिननात्मस्त्रैःस्वाविवेकास्तिरस्कृतः त्वयाहृष्टोऽस्मिरात्रुर्मेनपृष्टोऽस्मिरात्रुर्म्मेत्वामितिदुतम् यदुक्तंतद्विविन्नेनममता
परिदेवितम् गदितंयन्महाक्रन्दंनराणांतन्नवव तद्भोगजालंत्यजतोमनसारोदनंकृतं अप्राप्तविवेकस्यनप्राप्तस्यामलंपदम्
मनसास्त्वंजितोमोगान्परितापोहिजायते हासितंतुयदानन्दंपुंसांदववोधतः परिप्राप्तविवेकेनसंतोषरवेतसाततः १५

अववोधतोऽववोधनादित्यर्थः पुंसामानन्दियद्धासितंतदववोधतः परिज्ञाप्तविवेकेनचेतसासन्तोषः कृतइतियत्तदेवेत्यन्वयः